

منڱهارام ملڪاڻي
Mangharam Malkani

اي. جي. اُڌم

ڀارتي
ساهت جا
اڏيندڙ

پارٽي ساهت جا اڏيندڙ

منگهارام ملڪاڻي

ليکڪ:

اي. جي. اُتـم

Mangharam Malkani

Monograph by A. J. Uttam

سahitya اکاديمي

نئين دهلي

فهرست

باب	صفحہ
۱- بالیٹ ۽ اسڪولي ڄيئون	۱
۲- جواني ۽ ڪاليجي ڄيئون	۷
۳- زمينداري ۽ جو دور	۱۲
۴- گرد ۽ ننگور سان گڏ ڄاڻي	۱۶
۵- پروفيسري ڄيئون	۲۳
۶- لائڪ ۽ فلم اداڪار	۲۸
۷- جديد ايڪاڪي ۽ جو جنم دانا	۳۳
۸- لائڪن جي مجموعن جي سماليوچنا	۳۷
۹- تنقيد نگار ۽ تاريخ نويس	۴۸
۱۰- سفرنامو، سمپڙيون ۽ نظاماڻو لئڙ	۵۶
۱۱- سنڌيت جي هلچل جو رهبر	۶۴
۱۲- اعليٰ شخصيت	۷۲

باب (۱)

ٻالپڻ ۽ اسڪولي جيون

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جديد سنڌي ننڍي نائڪ (ايڪانڪي) جو ٻائي هو. هن ساهت جي ان شاخ کي پورا پنجاه سال ٻالي ٿاڻي هڪ ميويڊار وٺ بڻايو. هن اڌ سؤ کن ننڍا نائڪ لکيا. ايترا ٻئي ڪنهن به سنڌي ليکڪ جا لکيل ڪونهن. پروفيسر نائڪي اداڪاري، هدايتڪاري ۽ جماعت بنديءَ سان سنڌي اسٽيج کي به اڻڄ ڏني. هو اصل جديد سنڌي نثر جو ٺٽي هڪ نماڻا هو. سنڌي نائڪ کان سواءِ ادبي تاريخ، تنقيد ۽ مضمون جي شاخن کي به مالا مال ڪيائين. سنڌيت جي هلچل جي به سونهپ ڪيائين.

پروفيسر جنهن وقت هن دنيا ۾ اڪ ٻٽي، ان وقت ۱۹ صدي پوين پساهن تي هئي. ملڪ ۾ انگريزي راڄ جون پاڙون ٻهٽيون ٿي چڪيون هيون. چوگرد انگريزي ٻوليءَ ۽ تعليم، سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ جو ٻول بالا هو. انگريزن کي سنڌ فتح ڪئي اڌ صدي ٿي ويئي هئي. هنن انگريزي ٻولي ۽ تعليم کي زور وٺائڻ سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي به وڌائڻ ويجهائڻ لاءِ ۽ انجي سنڌي لپي سڌارڻ ۽ مقرر ڪرڻ لاءِ قدم کنيا ۽ تعليمي ۽ ادبي ڪتاب ڇپايا. اهڙيءَ طرح ان زماني ۾ پڙهيل طبقي ۾ انگريزي علم لاءِ اُتساه هو ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت لاءِ به چاهه پيدا ٿي رهيو هو، جنهنجو اڃا وڪاس ٻئي ٿيو. پروفيسر ملڪاڻيءَ ئي ان طرفي لهر جو پورو پورو اثر ٿيو هو. هڪ مان هو انگريزيءَ جو عالم

ٿيو ته ٻيءَ مان چوڻي ۽ جو سنڌي اديب بڻيو.

هنجو جنم ۱۴ - ڊسمبر ۱۸۶۶ع ۾ حيدرآباد شهر ۾ ٿيو جو سنڌ جو علمي ۽ ادبي، تهذيبي ۽ تمدني مرڪز هو. سندس پيءُ اڌارام شيهو-ڪرام خدابادي عامل زميندار هو. اها پروفيسر جي خوش نصيبي هئي، جو هو هڪ خوشحال ڪٽنب ۾ ڄائو هو ۽ هن جو پيءُ ۽ ڏاڏو ٻئي روشن دماغ، آزاد خيال ۽ فراخ دل هئا. سندس ڏاڏي نه رڳو پٽن کي، پر پنهنجن ٻن نياڻين کي به پڙهائيو هو. چون ٿا ته اهي پهريون ٻه سنڌي چوڪريون هيون، جن انگريزي ٻوليءَ جو ايماس ڪيو. سندس زميندار پيءُ انسانييت پسند ۽ ترقي پسند هو. هن شادي به ان چوڪريءَ سان ڪئي، جنهن تي موهت ٿي وڃي منڊي پاتائي هئائين، ان بعد ٻنهي جي مائٽن به رضامندي ڏني.

منگهارام مربي پٽ هو. کيس ننڍو ڀاءُ عالمچند نالي هو ۽ گڏيءَ نالي ڀيڻ هئي. ڏهن ٻارهن سالن بعد هنجي ماءُ گذاري ويئي. پٽس پي شادي ڪئي. ان مان وري چار ٽيڙ ۽ هڪ پٽ ڄائس. هن ماڻيلي ماءُ جي ڪت پٽ جو پروفيسر جي گهرو جيوٽ ٿي ڪافي اثر ٿيو ٿو ڏسجي. ان ڪري ئي هو پهرين زال مان اولاد هوندي، پيءُ شاديءَ جي مخالفت ڪندو هو. اهڙو اظهار هن جي ڪن ٽانڪن ۽ آلم ڪهاڻيءَ وارن ليکن ۾ به نظر اچي ٿو. شايد ماڻيلي ماءُ جي ڪت پٽ، هڪ مکيه سبب هجي جو کيس ڪاليج جي پڙهائيءَ وڃڻ تي هڪ مختيارڪار ڪالسنگر، صاحب سنگهه جڳتياڻيءَ جي ڌيءَ سان پڙڏايو ويو. سندس پيءُ جي مرڻ بعد ماڻيلي ڀاءُ موٽي، ملڪيت ٽن جهڳڙو ڪيو ۽ معاملو ڪرنت ٽائين گهلياڻين، پر کيس هاراڻائين. پروفيسر ملڪاڻيءَ جي نه ملڪيت ۽ کيس ۾ ڪابه دلچسپي نه هئي. مگر ننڍي سڳي

ڀاءُ عالمچند جي هئي.

پروفيسر اسڪولي تعليم حيدرآباد جي هڪ وڏي ۾ وڏي اسڪول ”گورنمينٽ هاءِ اسڪول“ ۾ ورتي. اهو سندس گهر جي ڀرسان ئي هو. اتي هن ئي خاص ڪري ان ماسترن جو ڏاڍو اثر ٿيو. جڏهن پاڻ به پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جي سمورين“ ۾ لکيو اٿس. انهن ٻنهي کي هن ”آدرشي استاد“ ڪري ڪوٺيو آهي. هڪ نانا غلام علي جيڪو ٻيون درجو پاڙهيئو هوس ۽ ٻيو وليرام آئلمل ٽڙاڻي، جنهن وقت هو ڇوٽون ۽ ڇهون درجو پڙهيو هو. هي ٻئي ان زماني جي رواج موجب ٻن ماسترن وانگر مسار ئي زور ڏيڻ بدران شاگردن لاءِ پيار ۽ همدرديءَ تي زور ڏيندا هئا. بهرئين استاد کيس انگريزي بولي، صحيح نموني ۽ الھائڻ سيکاري ۽ انگريزي ساهت لاءِ منجهس چاهه ڄاڻايو ته ڪپڙي لٽي جي صفائيءَ ۽ سنائيءَ تي به خاص ڌيان ڏياريو. پروفيسر جي لفظن ۾ ”نانا صاحب جي رهڻي ڪرڻي اڪثر هنن سان هوندي هئي، جنهنڪري مسلم ڀائر کيس همدو لواز هڻڻ جو مهڻو ڏيندا هئا. پر هي شير مڙس ڪا به پرواهه ڪانه ڪندو هو.“

ٻئي استاد وليرام وٽان، وري پروفيسر راڳ ۽ ڪرڪيٽ راند جو شوق پرايو ته گهڻيون گهڻيون آکاڻيون ٻڌي ۽ گهڻا گهڻا ناول وٺي پڙهي ڪتاب به لکڻ سکيو. ان ٻاري ۾ پروفيسر لکيو ته هڪ ڀيري هن استاد کان انگريزي ناول جي بڌل آکاڻيءَ تي سنڌي ناول جي هڪ باب جا ۲۵ صفحا لکي وڃي کيس ڏيکاريا ته هن اهي سڀ پڙهي ڦاڙي ڇڏيس، ”ڪتاب ائين نه لکيا آهن. پهرين گهڻا وڌيڪ سنڌي ڪتاب پڙهه ۽ ماڻهن ۽ دوستن کي سنڌيءَ ۾ خط پٽ لک. ڪڏوڪڏ سؤلا انگريزي ناول پڙهڻ شروع ڪر... جڏهن ڪاليج

۾ وڃين ٿڏهن ڪنهن دلپسند انگريزي ناول سان سڌو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجانءِ...“ پروفيسر ڪاليج ۾ وڃڻ شرط برابر رينالڊس جو ناول سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ”گم ٿيل صندوقڙي“ نالي شايع ڪيو.

ان اسڪولي زماني ۾ هندن ۽ استادن کانسواءِ پروفيسر ملڪاڻيءَ ئي ٻين ڪن وڏين سنڌي هستين جو به اثر ٿيو هو. سندس گهر ۾ به پڻيون رهنديون هيون، جنڪي ساڌو هيرانند ۽ رشي ڏيارام گدومل، گهر ۾ ئي انگريزي ۽ سنسڪرت پاڙهي هوشيار ڪيو هو. ديوان ڪوڙومل، جو سندس پيءُ جو دوست هو ۽ گهر جي ويجهو رهندو هو، وري پنهنجون لپاڻيون اڪثر شام جو پروفيسر جي گهر وٺي ايندو هو، جيڪي سندس پڻين سان انگريزيءَ ۾ ڳالهائينديون هيون. لغت نويس پرماتند ميوارام، پروفيسر جو ماسٽر هو ته دوست به هو. ٻئي چوٿين ڏينهن وٽن ايندو ئي پير هو. سندس ناناڻي ڀرسان وري ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جو گهر هو، جيڪو سندس ناني جو سؤٽ هو. هو پروفيسر سان ڏاڍو ڀاڄو هو. سان ڳالهائيندو هو.

ان سمي، سندس گهر ڀرسان، برهمو سماج مندر ۾، سندس ننڍڙي جي دوست پروفيسر جهمتل ڀاونائيءَ جي چوڻ موجب، اتي مشهور پگت روچند جا گيت ٻڌي پروفيسر ملڪاڻي مگڏ ٿي ويندو هو. حقيقت ۾ هن کي سربلي ڳائڻ ۽ سهڻي شڪل ڪري ٺاڪن ۾ ڀارت ڪرڻ جو وجهه اصل ڇهين درجي ۾ مليو هو، جڏهن هيروئن جو رول ڪاميابيءَ سان ادا ڪيو هئائين. اهڙيءَ طرح هن اسڪولي زندگيءَ ۾ ئي ٺاڪي ڪلا جي قوت پسانيءَ سان سڃي ۽ سڃي سڃي ساھتڪار ۽ عقلمند عالم جا گڏ ٻڌ مٿين ٿورڪ هستين مان جهٽيائين.

هن اسڪولي زماني جي آخريان ساهتڪ سرگرمي، جنهن پروفيسر جي ساهتڪ سوچ، پوڄهه، وڌائي، سا هتي اتي لعلچند امرڏنيل ۽ چينمل پراسرار طرفان شروع ڪيل پهرين ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ جو مهورتي جلسو. ان سوسائٽي ۽ پاران ڪيترا سال سنڌي ۾ ماهوار رسالو ڪڍيو ويو هو. ان جلبي جي صدارت، سنڌي نثر جي هڪ ٻائيءَ مرزا قليچ بيگ ڪئي. هن سنڌي ۾ نثر ڪئي. پروفيسر ئي ان جلويدار جلبي ۾ جيڪو اثر ٿيو، ان جو بيان ڪندي پنهنجن يادگيري ۾ لکي ٿو،.... ”جلسو هو مستبد هال ۾ شاندار نموني ملهيو ويو، جتي سوين سنڌيءَ جا پيار وارا اچي ڪٺا ٿيا هئا... مرزا قليچ بيگ... سنڌي شعر تي عالماڻو مقالو پڙهيو... تن ڏينهن ۾ انگريزي ڳالهائڻ جو فتنن ايترو نه وڌيل هو، جو سنڌي لوڪن کان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ جڻوسري ويو هو. ميٽنگن ۾ وڏا عالم اڪثر انگريزيءَ ۾ نثر ڪندا هئا، لاچار ڪو سنڌيءَ ۾ نثر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو، هڪي هڪي اڌ انداز انگريزي اکرن جو ڪم آڻي ٿانگهه لاهيندو هو. پر لعلچند جي ڪوٺايل هن ميٽ ۾ جن به نثر پڙهون ڪيون. لعلچند پاڻ، چينمل، ڊاڪٽر چوڻشرام، سندس منگهارام وڪيل وغيره. تن سڀني نيٺ سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ ۽ هڪڙو به انگريزي لفظ ڪتب ڪونه آندائون. انهيءَ ميٽنگ ۾ منهنجو سنڌي ساهت لاءِ پيار پيدا ٿيو. ماهوار رسالي جو چنڊو پريم.“ *

ائين هي سنڌيءَ جو پيارو، انگريزيءَ جو اڀياس، راڳ ۽ راند جو شوقين، ناڪ ۽ ڪلا جو ڪوڏيو جوان مئٽرڪ پاس ڪري ڪراچيءَ ۾ اچي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي

آرٽس سيڪشن ۾ داخل ٿيو. سندس پتا اڌارام شيوڪرام
 ۾ ۱۸۸۶-۸۸۷ع ۾ شروع ٿيل هن ڪاليج جي پهرين شاگردن
 مان هڪ هو. پروفيسر ملڪاڻي مئٽرڪ ۾ سڃي ۽ سنڌ ۾
 چوٿون نمبر آيو ۽ پنهنجي اسڪول ۾ انگريزي ۽ تاريخ جي
 وڃين ۾ پهريون نمبر پيئڻ هو. جنهن لاءِ مليل العام جي ۲۵
 روپين مان ۱۷ ڪتاب خريد ڪري اچي پنهنجي گهرو لائبرري
 ٺاهيائين، جيڪا روزانو نون ۽ ڇهون ڪتابن سان سينگارڻ
 جو شغل، پروفيسر، آخرين وقت تائين قائم رکيو.

باب (۲)

جواني ۽ ڪاليجي جيون

پروفيسر ملڪاڻي، ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ تي، شاگردي راجڻيتي ۽ جو پنهنجو هڪ اهو ٽراڪو ۽ قومي روپ پٺاڻ، جيڪو هنجي زندگي ۽ جو هڪ سونهري باب چئي سگهجي ٿو. پهرين مهاڀاري جنگ وقت ملڪ ۾ قومي سجاڳي ڦهلائڻ لڳي هئي. ڌارين انگريزن خلاف، خاص ڪري شاگردن ۾ سخت غور ڇانيل هو. سو جڏهن ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو انگريز پرنسپال فئريل اوچتو راهه رٻالي وئي ويو ته ان جي جاءِ پرڻ لاءِ ڪاليج بورڊ جي نيمن موجب ٻئي انگريز مارڪي، پرنسپال طور انگلنڊ مان گهرايو ويو ته ان تان شاگردن ۾ ڏاڍو مهم مڃي ويو، ڇو جو ڪاليجي بورڊ، هڪ هندستاني لائق ۽ سينئر پروفيسر صاحبسنگھ، شاهڻي ۽ جو حق ماري، هڪ ڌاري ۽ ٻين آندل انگريز کي ٽي ڪاليج جو پرنسپال بڻايو. ان تان شاگردن اعتراض وٺي هڙتال ڪئي. ان جو شاگرد اڳواڻ بڻايو ويو هو ملڪاڻي.

سنڌ ۾ ان وقت اهوئي پهريون ڪاليج هو جنهن ۾ هڙتال ۽ پڪيٽنگ ٿي هئي. پوليس جو زبردست پهرو هو. سڄي شهر ۾ ڏاڍي چوڻڻ ٿي. ان ڀاري ۾ پروفيسر پاڻ پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جون سمريون“ ۾ لکي ٿو، ”شاگردن ۾ ڏاڍو ٿاء پيدا ٿيو ته آزدگار ۽ قابل پروفيسر شاهڻي کي ان عهدي تان ڇو ٽوڙيو وڃي ... هو مڙلي ڌرين ۾ پيارو هوندو هو. سو هڪ اسٽرائيڪ ڪاميٽي ٺهرا

ڪئي سون، جنهن جو پريزيڊنٽ هن بندي کي چونڊيائون. ڪاليج پڙسان لان ٿي شاگردن جي ميسٽنگ سڏائي سون، جنهن ۾ مون پنهنجي پهرين تقرير ڪندي چيو ته پروفيسر شاهائي پهريون سنڌي ايم. اي. پاس ڪيل آهي ۽ هن وقت ڪاليج ۾ جهولي ۾ جهولو، قابل ۾ قابل پروفيسر آهي. هونئو ٻي. جي. سنڌ ڪاليج جو پرنسپال ٿيڻ جي لائق آهي، تنهن ڪري رنڪروٽ کي واپس ولايت اماڻڻ کپي. اهڙو ٺهراءُ ڪراءُ بحال ٿيو. ٻئي ڏينهن کان وٺي ڪاليج ۾ اسٽرائيڪ شروع ٿي ويئي ۽ ڪلاس خالي پيا هئا. شهر ۾ چوڀولو مڇي ويو. شري جمشيد مهتا، ڊاڪٽر چوڻرام يا جيرانمداس اسان وٽ ميهنارام هاسٽل ۾ ڪهندا آيا ۽ سمجهيائون ته اسٽرائيڪ ختم ڪريو. آخر جڏهن خاطري ڏنائون ته بورڊ کان گوري پرنسپال ٿاڻ ڇڏي وڃي رد ڪرائينداسون، تڏهن اسان اسٽرائيڪ واپس ورتي. جلدِي پروفيسر شاهائي پرنسپال مقرر ٿي ويو. افواهه هو ته بورڊ وارن پرنسپال شاهائي ۽ ٽي زور آندو هو ته اسٽرائيڪ جي مکيه بانيڪارن کي ڪا سيڪٽ ڏني وڃي. پر شاهائي صاحب اتر ڏٺو هو ته جن منهنجي فائدي ۾ ٺهڪ هلايو تن کي مان سزا ڏيان، سو مون لاءِ اسٽرائيڪ آهي!

اسٽرائيڪ جي قابليت سان اڳواڻي ڪري، ڪامياب بڻائڻ مان ٻڌو آهي ته پروفيسر جو من ڪاليجي شاگرديءَ جي وقت ۾ وطني حب ۽ قومي جذبي سان شرسار هو. هو ان زماني ۾ ادي جينمل پرسرام کي انگريزن جي ظلم کي ندين ڪري جيل جي سزا پورڻ بعد مليل آجيان واري شاهي سرگس ۾ شاگردن جي ٽولي وٺي ساهل ٿيو هو. شڪ ناهي ته جيڪڏهن ان سمي هن کي شاديءَ جي ٻڌڻ ۾ جڪڙيو، ته وڃي ها ته ضرور هو آزاديءَ جو اڀاسڪ بڻجي ها.

ڇو جو ان زماني ۾ ئي هين ليڪٽاء ڪي هڪ قسم جي انگريزن جي غلاميءَ جي نشاني سمجهي، پاڻ ڇڏي ڏنو هو ته پنهنجي مادري ٻولي سنڌي لاءِ به سڪ وڌائي هئي. اهڙو اهڃاڻ مينارام هاسٽل ۾ ڪيل سنڌيءَ ۾ سندس بن تقريرن مان به ملي ٿو. هڪ ”هاسٽل هيبٽنگ منڊلي“ ۾ ۽ ٻي پروفيسر ايل. ايل. اڄواڻيءَ جي پرڀا ڪيل ”ايڪسٽينشن منڊلي“ ۾ ڪئي هئائين. ٻنهي منڊلين ۾ هو پهريون سنڌيءَ ۾ تقرير ڪندڙ هو. ايڪسٽينشن منڊلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي واهڻي تي زور ڏيندي چيو هئائين، ”... منهنجو توهان کي عرض آهي ته پنهنجي مادري ٻولي وساري نه ڇڏيو. گهڻو گهڻو ڪم آڻيوس. حب الوطني (Patriotism) جي هام نه هڻي رهيا آهيو، پر ان کان اڳ ڇڪڙهن پنهنجي مادري زبان لاءِ حب نه رکي سون ته حب الوطني سڪياڻي نه ٿي ... اها منهنجي خوشنصيب ٿيندي ڇڪڙهن منهنجي هن ليڪ، ٻڌڻ سان ڪن جي دل ۾ مادري ٻوليءَ لاءِ حب جاڳاير. ۽ انهن جي ان جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪئي ته سمجهندس ته مون لک ڪٿيا.“

لڳي ٿو ته سندس پتا جو ان وقت پيرسن اوسٽا ڏانهن وڌي رهيو هو، تنهن چاهيو ٿي ته هن جو مربي پٽ زمينداري سنڀالي، انڪري ٿي بي. اي. پاس ڪرڻ بعد هڪدم کيس ۴-۵ سال ان جي زمينداري سونپيائين. پروفيسر اها پوريءَ طرح نٻاهي هئي. ان زمينداريءَ جي ذميواريءَ کان سواءِ سندس پيءُ، گهر ۾ پنهنجيءَ پيءُ زال ۽ ان جي اولاد جي، سندس اڳين زال جي اولاد (پروفيسر ملڪاڻي، سندس ڀاءُ ۽ پيٽ) سان ڪٿ پٽ ٿيندي ڏاڻي هوندي. جنهنڪري جلد ئي ڪاليجي تعليم وڃڻ تي هن کي شادي ڪرايائين. اها جيتوڻيڪ پروفيسر جي مرضيءَ مطابق نه

هئي ته به هڪ فرمانبردار پٽ جي نالي ڪرڻي پيئي هئس. ڇو ته سندس ٽاڪن جي آخرين چهرعي ”سمند جي ڪوڪار ۾ لڪيل سندس ارباب - پتر ۽ مهاڳ مان پٿرو آهي ته هن جو پيءُ ڪنهن حور تي هرڪ هاريل هو، جنهن سان ئي لائون لهڻا ٿي چاهيائين. ان چهرعي ۾ هنجي پريتما ۽ سندس ”پرڻم ڪٿا جو هروڻو پتر چٽيل آهي.“

پروفيسر ملڪاڻي جي حياتيءَ جو احوال ڄاڻڻ خاطر جڏهن بمبئي ۾ سندس ماسي ۽ مسز ديوي آڏواڻيءَ سان گڏجڻ ٿيو هو، تڏهن هن پروفيسر جي شاديءَ ۾ هليل ڏيتي ليتيءَ بابت هڪ ٽئين عجيب ڳالھ ٻڌائي، جا هيلنائين پروفيسر جي لهنائيءَ واري سڀاءَ سبب اسان ويجهي ۾ ويجهي اديب دوستن کي به وٽائس معلوم نه ٿي سگهي هئي. ماسيس ٻڌايم ته ”هنجي شاديءَ ۾، رواج مطابق، ڏيتي ليتيءَ جا ڇهه هزار ورڻا ويا هئا. البت ان لاءِ ڪابه طلب يا چڪتا نه ڪئي ويئي هئي. اها ڏيتي ليتي به پيٽس گڏيءَ کي شاديءَ ۾ ڏني ويئي هئي. پروفيسر ملڪاڻي پاڻ ان ڏيتي ليتيءَ جي خلاف هو. ايتري قدر جو جڏهن سندس پيءُ وصيت پئي ٺاهي، تڏهن کيس چيائين ته مهرباني ڪري منهنجي شاديءَ ۾ ورڻا ڏيتي ليتيءَ جا ڇهه هزار رپيا پنهنجي ٽنهن کي ڏيو ته پيءُ کي واپس ڏيتي اچي. اها ڏيتي ليتي منهنجي دل تي وڏو بار ٿي رهي آهي. پٽس هنجي اها ڳالھ مڃي، ڇهه هزار رپيا سيٽن کي موٽائي موڪليا.“

اسان وٽ اچڪلھ اهڙا مثال ملي نه ويندا، پر ۵۰-۶۰ سال اڳي اهي ڳوليا به نه لهندا. پروفيسر، پاڻ به پنهنجن ان اعليٰ تعليم يافتہ پٽن اندر ۽ سندر جي شاديءَ ۾ به ڏيتي ليتي نه ورتي ۽ نه پنهنجي ڌيءَ مينا کي ڏنائين.

کيس رڳو پنهنجيءَ ملڪيت جو حصو ڏنائين جو سندس نالي بئنڪ ۾ رکيو هئائين. هن انهي جي شادي به سندن سنڌيءَ موجب ڪرائي ۽ نه جيئن سندس پيءُ پنهنجي مرضيءَ موجب پروفيسر جي شادي ڪرائي هئي. پنهنجن ٻارن جون شاديون ورهاڱي بعد بهجيءَ لڏي اچڻ تي ڪرايون هئائين.

ان زماني ۾ جيترو ٽيڪ جووان ننڍي هوندي شاديون ڪندا هئا ته به جڏهن مسٽر ملڪاڻي، ڪاليجي تعليم وڃي شادي ڪئي ته سندس پياري استاد پروفيسر صاحب سنگهه شاهڙيءَ کيس پرائي ڪلاس ۾ مبارڪون ڏيندي مهڻو به ڏار هو ته ”جلد ئي پاڻکي گهر - گهرستي ٻڌائي ڇڏي.“

ليڪن پروفيسر شادي ڪرڻ کان پوءِ به پنهنجي ڪاليجي سرگرمين کي دهرم رسائڻ نه ڏني. اسڪول وانگر ڪاليج ۾ به تعليم سان گڏ راند روند، راڳ - ناٽڪ ۽ ساهت رچڻ ۾، هن پاڻکي مشغول رکيو. ڪاليج ۾ ڪرڪيٽ بدران ٽينس ۾ جلوو ڏيکاريائين. اصل چئمپين مڃيو ويو. ڪاليج ناٽڪ - منڊليءَ جو به سيڪريٽري ٿيو. مرزا قليچ بيگ جي ناٽڪ ”ليکي بدي“ ۾ شوخ طبع واري هيروئن جو زالنو ڀارت ڪرڻ لاءِ مليس. شاهه عبداللطيف جي بيتن کان متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ بيت به لکڻ شروع ڪيائين. پر هن جي ادبي ۽ ناٽڪي زندگي، تعليم ختم ٿيڻ بعد ئي سڄي ۽ صحيفه معنيٰ ۾ شروع ٿيڻ چئي.

باب (۳)

زمينداريءَ جو دؤر

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ ۱۹۱۹ ۾ بي. اي. جو امتحان پاس ڪيو. پوءِ هن ڪاليج کي اڻوداع ڪري، پتا جو چورنگ مهڻي اچي سندس زمينداري سنڀالي. هنڻي جنم - آستان حيدرآباد جي ويجهو ٽنڊي مھمد خان ۾ سندن پٽيون هيون. هيءَ زمينداريءَ جو دور چار پنج سال هليو. هن ان وقت ۾ پنهنجن هارين کي ڏرو به هلاڪ نه ڪيو. اٽلو هن سان همدرديءَ سان پيش آيو ۽ سندن حقن جو به خيال رکيائين. ايتري قدر جو هو پنهنجي پيءُ، جنهن کي هن ترقي پسند زميندار ڪري سڏيو آهي، کان به ان ڏس ۾ به رليون سرس ٿي لکتو، جيئن سندس لکيل ٽنڊي ٽاڪ ”ٻٽي“ مان ظاهر آهي. ان ۾ هارين جي سجاڳيءَ ۽ سندن حقن جي حمايت جي تصوير چٽيل آهي. حقيقت ۾ سندس پيءُ کيس ڀولي جي زرعي ڪاليج ۾ تربيت لاءِ به موڪليو هو. هو اُتي ڪجهه مهينا سکيا وٺي گهر موٽي آيو.

ان دؤر ۾ پروفيسر کي زمينداري ۽ هاري جيوت جي آزادي کانسواءِ، نوڪلائيءَ ۾ قدرتي نظارن وچ ۾ ساهت لکڻ ۽ پڙهڻ جي جهجهي فرصت به ملي. خاص ڪري شاھ لطيف ۽ گرديو ٽنگور جي اڀياس ۽ انواد ڪرڻ جو به وجهه مليو. هن پٽائي گهرو جي رسالي مان هڪ سؤ کن بيت چونڊي انگريزي نظم ۾ ترجمو ڪيا. اهي برک ليکڪ مرزا قليچ بيگ، جنهن سان ٿورا ورهيه اڳي ڏٺ ويا هئا،

ڪي نظريائي ڪرڻ لاءِ ڏنائين. هو شاھ لطيف جي ڪلام تي هڪ قسم جي اختيار تي هو. تنهن اهو ترجمو ڏسي لکيس ته پٽائي گهوت جي اصلوڪن بيتن سان وفاداريءَ سان نباهيو اٿيئي. اهو انگريزي ترجمو جيتوڻيڪ ڪتابي صورت ۾ نه اڪتو ته به ڪي بيت انگريزي مخزنن ۾ ڇپيا هئا.

پروفيسر جي ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ گريجوئنگور کي گيتانجليءَ تي نوٽيل انعام مليو هو، سو گريجو رانو واه هنڌن ماڳين هاڪارو ٿي ويو. بين وانگر سنڌي عالم به گريجو جا ڀڪ ڀرڻ لڳا. پروفيسر جو پيارو استاد صاحبسنگھ شاهائي، ڪلاس ۾ گيتور جي گيتانجليءَ ۽ ٻين رچنائن تي ڳالهائيندو هو. ان جو اثر پروفيسر ملڪاڻيءَ تي ڏاڍو ٿيو هو. زمينداريءَ جي وقت ۾، پروفيسر، گيتور جي ”گاردنر“ ڪتاب مان ڪي گيت ترجمو ڪري ادي چينمل جي مخزن ”روح رهاڻ“ جي ۱۹۲۲ع وارن ڪن پرچن ۾ ڇپايا هئا. ان بعد سڄي ڪتاب ”گاردنر“ جو ترجمو ڪري ورتائين. ان باري ۾ پاڻ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو:-

”گريجوئيٽ ٿيڻ بعد جو ۴-۵ سال پتا جي زمينداريءَ تي وڃي قيدي ٿيس، ان اڪيلائيءَ ۾ ”گاردنر“ جا پرچي گيت مون لاءِ سندر صديت جو ڪم ڏيندا هئا. خاص ڪري جڏهن عورت جي پهرين مهبت منهنجي دل کي ڌرتيءَ تان اڏائي آڪاس ڏانهن نيو هو، تڏهن انهن گيتن ۾ سمايل سوکيم آلمڪ ٽڙف منهنجي اندر ۾ به آلت ڏيندڙ پڙاڏا پيدا ڪندي هئي. ”گاردنر“ کي آءٌ پنهنجي گيتا ڪري سمجهندو هوس ۽ انهيءَ ڪيفيت هيٺ ئي مون انجو سنڌيءَ ۾ ترجمو ”پریت جا گيت“ نالي سان ڪيو.“*

اهو ترجمو هن نظام تي نشر ۾ ڪيو هو. جيڪو نمونو

سٺ سال اڳي، سنڌيءَ ۾ پهرين ڀيرو ٿيو هو. ان جا ٻئي ڇاپا لکتل آهن ۽ اڄ به پڙهڻ ۾ دلچسپ لڳي ٿو. مشهور ليکڪ پير مل مرچند جنهن ان جو مهاڻو لکيو هو، تنهن ان ۾ پروفيسر ملڪاڻي جي وفاداري واري ترجمي ۽ ٻوليءَ جي پرک ڪندي لکيو هو، ”سندس (ٺٽگور جي) شاعران خيالن کي سنڌيءَ ۾ آڻڻ ۾ ڪم ٿو ڪپي. مسٽر ملڪاڻيءَ کي انهيءَ ڪري جس آهي جو اصلوڪا خيال ڦاٽ-مر رکيا اٿس ۽ منجهن ڪابه مروت مروت ڪانه ڪئي اٿس. ٻولي جيڪا ڪم آندي اٿس، سا به روي بابوءَ جي شاعراڻي نموني جي آهي، جنهن کي ٻلي نه ڪو نظر يا اثر يا پنهي جوڙ ميل ڪوئي... اهڙن عمدن ڪتابن جي سنڌيءَ ۾ گهڻي گهرج آهي.“ *

پروفيسر ان سائنسي عرصي ۾ گردنيو ٺٽگور ۽ سندس پين گهرشال جي هڪ هڪ ڪهاڻي به ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ڇپائي هئي ته لامباري انگريزي لاول نويس ريڊالڊ جو ننڍو لاول ٻڻ ”گم ٿيل صندوقڙي“ نالي سان ڇپايو هو. مطلب ته انهن ترجمن سان ئي پروفيسر پنهنجي ساهتڪ ڀاڱا شروع ڪئي هئي.

ان زمينداريءَ جي دور ۾ جتي پروفيسر ملڪاڻيءَ ساهتڪ سنسار ۾ هڪ ترجمان طور قدم ڌريو، اتي لائڪي دنيا ۾ نه اسٽيج، نه هڪ اصلوڪو اڻڄ ڪلاڪار طور ڇمڪي اٿيو. سنه ۱۹۲۰ ڌاري جديد سنڌي وڏي لائڪ جي ٻائيءَ خانچند درياڻيءَ، جيڪو هندو ڪاليجي هئو، ڪلاسي ٿي رهيو هو، تنهن لائڪن ذريعي سماجڪ خرابين، خاص ڪري ٿڌي ٿڌي جي مرض جو مٽايلو ڪرڻ لاءِ

هڪ ”ڏيتي لپتي ڪاميٽي“ ٺاهي. ان طرفان پنهنجو لکيل نائڪ ”گلاب جو گل“ پبلڪ اڀيان آندائين. اهو ڏيتي لپتيءَ خلاف پهريون وڏو جديد حقيقت نگاريءَ وارو مڪمل نائڪ هو. ان ۾ سس جا ننهن تي ظلم ۽ ان جا پاڇائيءَ سان وٺل اهڙي نه حقيقي نموني ڏال هئا جو ماڻهو ڏاڍو متاثر ٿيا. نائڪ ۾ پروفيسر ملڪاڻي نائڪ جو رول ادا ڪيو، جو هنجو اهڙو مردانو پهريون ڀارت هو. هن کان اڳ هن جيڪي به ڀارت کنيا هئا، سي اڪثر زانا هئا. نائڪ جي ليڪڪ درياڻيءَ وري ستايل ننهن جو ۽ پروفيسر جي هڪ دوست جهڙوڪل پاونائيءَ وري سس جو ڀارت ڪيو هو. ان بعد ۱۹۲۳ ۾ خانچند جي پٽي نائڪ ”موني جي مڪڙي“ ۾ به پروفيسر نائڪ جو رول ادا ڪيو هو. ان ۾ وري ”گلاب جو گل“ نائڪ جي ايتڙ ننهن جي سس مٿان سوپ ڏيکاريل هئي، جيڪا هوءَ پنهنجي پٽيءَ کي پنهنجي پاسي ڪري، حاصل ٿي ڪري. پٽيءَ جو ڀارت پروفيسر کنيو هو. اهو سپاويڪ سندس دل وٽان هو. ڇو نه هو ڏيتي لپتيءَ جي ڪرسم خلاف هو ۽ کيس سس طرفان ننهن تي ٿيندڙ ستم لاءِ نفرت هئي.

هنن نائڪن سان خانچند درياڻيءَ، ۱۹۲۰ واري قومي ۽ سجاڳيءَ واري زماني ۾، حقيقي زندگي ۽ سنڌي سماج جي ترجماني ڪندڙ وڏن جديد نائڪن جي دور جي شروعات ڪئي هئي. هن سماجڪ آرٽڪل ۽ راجديتڪ وشن وارا ۱۹۲۰-۲۵ نائڪ لکيا هئا، جن مان اڌ اعلوڪا ۽ اڌ کن اٿيو هئا. انهن مان ڪافي نائڪن ۾ پروفيسر جو هڪ مکيه رول هوندو هو. انڪري جڏهن مٿيان به نائڪ ماڻهن کي ڏاڍا وڻيا ته اهڙن وڌيڪ نائڪن لاءِ طلب وڌيڪ لڳي. ان لاءِ هڪ ٽئين نائڪي سنسٽا جي گهرج محسوس ڪئي وئي.

گرديو ٽنگور سان گڏ جاڻي

خالچند درياڻي، پروفيسر منگهار ملڪاڻي، لعلچند امرڏنڀل، چينمل پرسرام ۽ هيرانند آڏواڻي جي سامهه ۽ سهڪار سان ۱۹۲۳ع ۾ ”رايندر نات لٽريچر ۽ ڊرامٽڪ ڪلب“ برپا ڪئي. ان سلسلا جو مهورت به گرديو ٽنگور پاڻ پنهنجن مبارڪ هٿن سان حيدرآباد ۾ اچي ڪيو. پروفيسر ان ائسو کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ ڏاڍي اڻساهه ۽ آهنگ سان مهڻو ڪن خوب مهنت ڪئي. خاص ڪري جيڪو گرديو کي ڇههٽن ۽ راڱن، ڪوٽائن جو پروگرام ڏيکارڻو هو، انجي ذميواري پروفيسر تي رکي رکي هئي. جيتوڻيڪ هو ان وقت ٻين تي هو ته به اها ذميواري هن جي دل وٽان هئي. انڪري اهي پروگرام جي تيارين جا ڏينهن اچي حيدرآباد ۾ ديسرو ڄمايائين.

پلاجن جڳهه مشهور ڪويءَ جي ڪوٽائن، پروفيسر جرحل چٽ چريو ڪري ڇڏيو هو. تنهن مهجوب سان مڪاميلا ڪرڻ تي ملڪاڻيءَ جو من ڪيئن نه گڏ گڏ ٿي جهومندو ۽ هن جي آدرپاءُ ۽ آجيان لاءِ اکيون وڇايو وهندو؟ گرديو جي دل ڪنهن لاءِ اصل ڇيڊا ڇيڊا اسم چونڊيائين. انهن ۾ هنجي ڪوٽائن ۽ ناٽڪ جي لنڊي حصي سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جو سواد وٺائڻ وارو هڪ مذاقي ڇههٽو وغيره به شامل هو. نه فقط ايترو، پر پروفيسر پاڻ به گرديو جي لکيل ڇههٽي ۽ ٻئي مذاقي سنڌي ڇههٽي ۾ ڀارت به ورتو. اهو

اهڙو نه سڀاويڪ ۽ سڃاڻي ۽ واري اداڪاريءَ سان نڀاهيائين جو گرديو کيس خاص ڀاڱو وٺي گهرائي داد ڏنو هو. پروفيسر جا پورهيا ٿاب پيا نه ٺاڪ ۽ جي ميدان ۾ هن جي مقبوليت ۽ اهميت ۾ خوب اضافو ٿيو.

سچ نه هيءَ مشغوليءَ ملڪاڻيءَ جي زندگيءَ جي هڪ اهم ترين سرگرمي هئي. اها هن لاءِ هڪ اڻ وسرندڙ ياد بڻجي رهي. جڏهن هن جي ”گرديو سان گڏجاڻي“ واري مضمون مان بخوبي پتو پوي ٿو. هو اهر لکيڻ ۽

”ٽنگور جهڙي اعليٰ هستيءَ اڳيان ڪلچرل ۽ روگرام ڏيکارڻ ۾ جگر ڪپندو هو. ٽنهنڪري سڄو سارو مهينو صبحه شام هڪ ڪري اڪيڊمي هاءِ اسڪول ۾ گهاٽي پريڪٽس ڪندا هئاسين. مها ڪويءَ اڳيان اسٽيج تي آڻڻ جا اسم ڏاڍي خيال سان چورا-بدياسون جن ۾ سنڌي تهذيب جي جهلڪن ڏيکڻ سان گڏوگڏ خود ٽنگور جي لکڻن مان به ڪي انگريزي اسم وڌاسون. انهن مان مکيه اسم هو سندس مشهور ناٽڪ ”چترا“ مان مذهب وارو مرڪزي نظارو جنهن ۾ سنياس جو سندن ڪنيل ارڃن، جهنگل ۾ شڪار ڪندي راجڪماري چترا سان پريم ۾ ٿو ڦاسي. ارڃن جو ڀارت مون کڻيو هو ۽ چترا جو ڀارت لنڊي دوست ٽهڙام آڏواڻيءَ کان ڪرايو هو. ”...آخر اهو شپ ڏينهن اچي ويو جڏهن مها ڪوي

بنگال مان دور ديس مان لنڊو سفر ڪري، حيدرآباد ۾ اچي وارد ٿيو ۽ اسان جي ٽئين ناٽڪ منڊليءَ جي مدبرن چينمل پرسرام، اعليٰ عهد امر ڏنومل ۽ سندس منگهارام سندس شاهڻي آجيان ڪري کيس پاڻي ٺارائڻ جي عاليشان ٺارائڻ مهل ۾ مهمان ڪري اچي ٽڪايو. ان رات اڪيڊمي اسڪول جي جيڪب هال ۾ گرديو ساءهون اسان جو پروگرام ٿيڻو هو. ”معزز مهمانن جي آجيان ۾ سارو هال گلن ڦلن سان

سڀنگاريل هو.... پوري نهرائيل وقت ٿي هال ٽارڙن جي
 ڦهڪي سان گولجي آيو. ننڍا وڏا ناظرين سڀاهين جيان
 قطارن ۾ باادب آئي بيٺا ۽ اسٽيج کان پري جي چير مان
 لياڪو پاڻي ڏٺم ته چينمل ۽ ٻين مڊرن ان شاندار صورت
 جو سواگت ڪري ان کي اندر آڻي ڪرسيءَ تي وهاريو.
 ”منهنجي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي ته مٿان لعلچند
 اسٽيج تي گهڙي آيو ۽ اشارو ڏنائين ته ڪيل شروع ڪر. بس
 پردي چڙهڻ کانپوءِ ڇا ٿيو، تنهن جي عولڪي ڪا خبر ڪانه
 پيئي. مغز ڇڪر ڏيندو رهيو ۽ لاسر پٺيان لاسر ٿيندو رهيو
 ۽ هال ۾ ٽارڙن جو ڦهڪو پوندو رهيو. ”چترا“ واري درسيءَ
 ۾ ارجن جو پارت ڪندي به سماءُ ڪونه پير ته ڇا ٻيو
 ڪريان! ناظرين ڏانهن ته آڻا اڪثر ٺهاريون ٿي ڪونه آهيان.
 پر هن پيري صرف هڪ ٻلاڪ لاءِ صندل ٿي ويٺل مها
 ڪويءَ ڏانهن اڪهه ڪڇي ويو ۽ پالڻان ٿو ته هڪ هلڪي
 مشڪ سمدس جهري ٿي نمودار هئي. سرگردانيءَ جي حالت
 ۾ پروگرام جا ٻه ڪلاڪ گويا اڪهه ڇٽپ ۾ ختم ٿي ويا. پرڏو
 آخرين دفع ڪريو. ٽارڙيون وڳيون ۽ شاعر مون ۾ چڙهي وڃي
 نارائڻ محل ۾ آرامي ٿيو. پٺيان آڻا ٽانڪ لاءِ ڪٺي ڪيل
 سامگري سميتيندي، پور پيو پڇاڻان ته الاجي لاپا سڃاڻا
 ٿيا، ڪي شاعر جي منهن تي اها مرڪ نٺوليءَ گاڏڙ هئي.
 ”ٻئي ڏينهن پنهرڪيءَ جو ماڻوسيءَ مان ڇانهه پي رهيو
 هوس ته چينمل لاپو موڪليو. ڇي: ساڍي نوڻن بچي نارائڻ
 محل ۾ اچي حاضر ٿي. وات کان ٺهراڻو آڏواڻيءَ کي به
 گهران وٺندو اچجانءِ، ٽنگور توهان ٻنهي سان گڏجڻ ٿو
 چاهي! ٽنگور جهڙي اعليٰ هستي اسان جيتامڙن سان گڏجڻ
 ٿي چاهي!!

”... نارائڻ محل ۾ پوري ۳۰-۹ بجي گهڙڻ سان چينمل

اوسڙي ۾ بيٺو هو، اسان کي ڪريءَ جي ڪمري واري ورائندي ۾ وٺي هليو ۽ چيراسيءَ هٿان اندر نياپو موڪليائين ته ڪالھوڪا ائڪٽر توهان سان ملڻ لاءِ آيا آهن. پنهنجيءَ دل جي ڌڙڪڻ مولاڪي صاف ٻڌڻ ۾ پئي آئي ۽ الهيءَ انتظاريءَ ۾ هوس ته اجهو ٿا اندر وڃي شاعر جو درشن ڪريون - ته مٿان هو پاڻ ٻاهر اڪري آيو!

”.... شاعر پنهنجا پئي جاڏا هڪ وڏائي، اسان ٻنهي جو هڪ هڪ پتلو هڪ ڪٽي پڪڙيو. جيئمل اسانجي واقفيت ڪرائي. هي پئي جوان به توهان والگر زمينداري گهراڻن جا آهن ۽ سندن پتا به پاڻ ۾ اهڙائي جگري دوست هئا، جهڙا هي پئي آهن. (مون ڏانهن اشارو ڪري) هيءَ جوان ته ڪاليجي وڌيا ختم ڪري هاڻي پتا جي زمين سنڀاليندو آهي.

”شاعر منهنجي ٻانهن کي جهٽڪو ڏيندي چيو: شاباس! مان به بهراڙيءَ ۾ پتا جي زمينداري سنڀاليندو هوس ۽ ڪلڪتي ۾ اچي نائڪ ۽ ناچم ڪندو هوس. هاڻي اندر هلي مولا سان لاڻو ڪريو ته ڪالھوڪي نائڪ بابت ڳالهيون ٻوليون به ڪريون. پوءِ ته اسان کي ٻانهن کانوئي کائي جي ڪمري ۾ وٺي هليو، دستر خوان جي هڪ پاسي اسان ٻنهي کي وهاريائين ۽ پئي پاسي پاڻ ۽ جيئمل ويٺا. شاعر سان ناشتي ڪرڻ جو شرف حاصل ڪندي هيٺين گفتگو هلي:-

”مون ٻٽ ٻٽ ڪري پڇيو مانس - اسان توهان جي چترا جو.... خانو خراب نه ڪونه ڪري ڇڏيو؟ جواب ڏنائين: نه پوءِ توهان کي گهراڻي ملڻ جي تڪليف ڇو ڏيان ها؟ توهان نه منهنجي ”چترا“ سان پورو انصاف ڪيو.

سرهائيءَ سان پڇيم: سو وري ڪيئن؟ اسان کي نه اهڙي اميد ٿي ڪانه هئي.

چيائين: هڪڙو ته جيڪو اٽڪ ٺوهان اسٽيج تي آندو
 تنهن ۾ سڄي ٺاٽڪ جو ٿٽ سمايل هو. ٻيو ته جهنگل جي
 جهنگهيل رنگيرنگي سيمري ڏيکارڻ بدران، سادا سودا هلڪن
 رنگن وارا پردا ڪم آندو، جي مان پسند ڪندو آهيان.
 ڇينمل مون ڏانهن ٺهاري چيس: هن نوجوان جا ٺاٽڪ
 ڪري ڏيکارڻ جا خيال به اهڙائي آهن.

شاعر چيو: ڏاڍو سنو!... ٽيون ته ٺوهان ٻنهي ڊريسون
 به پنهنجن پارٽن واريون ۽ ٿڌن رنگن واريون پائيون. (ٺهلام
 ڏانهن ٺهاري) -مرد، زال جا پارٽ ڪن، تنهن مان اڪثر
 مونکي پڃاڻ ايندي آهي، ڇو جو مرد ماڻهوءَ جي هلت
 چلت مان زناني انيمائي ڪرڻ ناممڪن آهي. (ٺهلام جي
 منهن جو بدو لهي ويا) پر -مون بيهڪ ۾ صغير آهيان ۽
 تنهنجو آواز به اڃا مردانو ڪڙڪ نه بڻير آهي جنهن ڪري
 مونکي تنهنجو زانو پارٽ به ڪافي سٺو لڳو.

ٺهل ٺي برد ۾ پرڃي ويو ۽ پڇيائين: پر سائين، اهو ته
 ٻڌاير ته اسانجي ائڪٽنگ ٺوهانکي ڪئن لڳي؟ شاعر
 مشڪي ورائيو: وڏي ڳالهه ته ٺوهان جي ائڪٽنگ وڻيم.
 تڏهن ته ٺوهان سان گڏجڻ تي دل ٿيم. سندس خماري
 اکين ۾ جوت اچي ويئي ۽ وڌيڪ چيائين: سچو پچو ته مون
 پنهنجو ”چتر“ نائڪ انگريزيءَ ۾ گهڻائي دفعا سکولن،
 ڪاليجن ۽ سنسٽائن ۾ ڏنو آهي. پر ٺوهان جنهن اندروني
 جذبي ۽ صداقت سان پنهنجا پارٽ ڪيا، سي مون ٻئي
 هنڌ نه ڏٺا آهن. اشارا ٿورا، پر آواز ۽ چهري جي ڦير گهير
 گهڻي. ٺوهان ٻنهي ارجن ۽ چترا جي اندر ۾ گهڙي منهنجن
 ڪردارن کي جاندار بڻائي ڇڏيو!

شاعر جي مک مان اهڙا اکر ٻڏي اسان جون اکيون چرخ
 ۽ وايون بتال ٿي ويون. پر شاعر چوندو هليو: ٺوهان جا

انگريزيءَ جا اچار به بلڪل درست هئا، جي ٿر را هندستاني ڪري سگهندا آهن. ٿر هين ڪهڙي ڪارڻيت ۾ پڙهيا آهيو؟

مون جواب ڏنو: سائين، ڪارڻيت ۾ نه اسين ڪونه پڙهيا آهيون، باقي مرڪي اسڪول ۾ انگريزي اچار هڪ مسلم استاد غلام علي نانا سيڪاريا ۽ ڪاليج ۾ اسين ٻئي ٽرنسيپال شاهڙيءَ کان سکياسون.

ڪوئي سوال پڇيو: ”گارڊنر“ مان به ته هڪ گيت جو پاٽ هڪڙي ڳيروه سنو ڪيو، اهو ڪير هو ۽ انهيءَ کي صديءَ اچار ڪنهن سيڪاريا؟

ورائيم: اهو منهنجو ننڍو ڀاءُ هو ۽ انهيءَ کي مون ڪوٺا - پاٽ سيڪاريو هو.

شاعر آخرين سوال ڪيو: توهان جو سنڌيءَ ۾ ڪلائي-مدڙ نقل (فارس) به پسند پير. ٻوليءَ سمجهڻ کانسواءِ به مطلب سمجهي ويس ۽ خوب ڪليم.

جينمل ٻڌايس: اهو ٽڪر اسان جي برڪ ليڪڪ مرزا ڪاليج بيمگ جي ٺاٽڪ ”ليڪي ۽ بدي“ مان ورتل هو.

شاعر مون کي چيو: پهرين نه مون توکي پوڄيءَ جي ڀارت ۾، ڏاڙهيءَ ۽ مڇن سان سڃاڻوئي ڪونه، پوڙهي بيمار جو آواز به، چڱو ڦيرايو هو. پر پوءِ هلڻ چلڻ مان سمجهي ويس ته ساڳيو ارجن وارو انگڙ آهي.

اٽي ناستو ختم ٿيو. گرديو ٻانهن کان وٺي ٻاهر اٽلڻ آيو ۽ موڪلاڻي ڪندي چيائين: شال، ٺاٽڪ ڪلا ۾ وڌو ويجهو، منهنجي آسيس اٿو.

اهڙيءَ طرح گرو-گيان ۽ گر مئٽر وٺي، اٽي آندڻ ۾ چپ چاپ گهر موٽياسون.

گرديو ٽنگور جي مبارڪ هٿن سان مهروٺ ڪيل هيءَ

ٺاڻڪ منڊلي سنڌي ادبي ۽ تهذيبي تاريخ ۾ هڪ حد-
 نشان ليکجي ٿي. ان پنهنجي ۱۵-۱۶ سالن جي عرصي ۾
 ۲۵-۳۰ وڏا جديد حقيقت نگاريءَ وارا گنج-پير سماجڪ،
 آرٽڪ ۽ راجنيتڪ اديش وارا (جن مان اڌ کان مٿي اصلي
 هئا) ٺاڻڪ پيش ڪرڻ جو يگانو ڪارنامو ادا ڪيو. انهن
 مان ٿورا پروفيسر جا ۽ گهڻا درياڻي ۽ جا هئا. پروفيسر
 ملڪاڻي ۽ انهن مان ڪيترن جي اداڪاري ڪئي ته ڪن
 جي هدايتڪاري. گرو گيان ۽ گر مشر وٺڻ ڪاپوءَ نه پروفيسر
 جديد اڪانڪيءَ جو باني بڻجي پيو.

پروفيسري جيون

پروفيسر جيئن ئي رابندر نات لائڪ منڊليءَ جي مهوري جي جلسي جي ڪم مان فارغ ٿي پنهنجي ٻين ئي واپس موٽيو. ان دور جي وقت کانپوءِ کيس پروفيسر شاهائيءَ وٽان نوٽو آيو. ان ڪراچيءَ ۾ اڄ ان انگريزيءَ جو آئري فيلو ڪري رکانءَ. ملڪاڻيءَ کي ڀلا ان کان وڌيڪ ڪم ڏئي ڇڏيو ڇا هو؟ زمينداريءَ کي ڇڻ قيد پئي سمجهيائين. وري جو تازو سڄو سارو مهينو گذريو ٿو. گور اڳيان ڪلچرل پروگرام ڏيڻ ۾ مشغول رهي گویا پنهنجي دل جي دنيا ۾ وڃي پهتو هو، سو ٻين ئي اڪيلائي ۽ اهاڻڪائي اصل کان لڳس. انڪري انگريزي فيلو جي آڇ ڪدم خوشيءَ سان قبوليائين.

پنهنجي ان اُٻار آندو جو اظهار پروفيسر پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جون سمريون“ ۾ هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: ”الله گهري الله کان به اڪيون، مون لاءِ نه اها وڏي نعمت ٿي! سوچيم. شاهائي صاحب کي پنهنجي انگريزي ڄاڻ بابت چڱو اثر ويٺل ٿو ڏسجي... سندس ليڪچر ڏيان ۽ چاهه سان ٻڌندو هوس، کائڻ ڪي سمجهدار سوال به پڇندو هوس... مون کي پروفيسرن جي ٿيندڙ ڪورٽ تي پاڻ سان گڏ اها راند به ڪرائيندو هو. مان سندس لاءِ شاگرد هوس، شايد تنهن ڪري ئي مون کي گهرايو اٿس... بس پوءِ نه پتا به خوشيءَ سان منظوري ڏني ۽ سگهو ئي وڃي پنهنجي جهولي ڪاليج ۾ فيلو بڻيس... هاسٽل جو وارڊن به مون کي

مقرر ڪيائين. اهڙيءَ طرح منهنجي رهائش جو بندوبست به خاطر خواهه ٿي ويو.... تنهن وچ ۾ مون کي ليڪچراري جو عهدو بورڊ کان سفارش ڪري وٺي ڏنو هئائين.

اهڙيءَ طرح جن ڏي. جي. سنڌ ڪاليج (ڪراچي) ۾ فيلو مان ليڪچرار ۽ پوءِ پروفيسر ٿيو، تنهن هاسٽل جي وارڊن مان وڌي هو انجو سپرنٽنڊنٽ ٿيو. اهي ٻئي عهدا نهايت قابليت ۽ انتظام سان سنڀاليائين. جيڪي به شاگرد هن وقت پڙهيا يا هاسٽل ۾ رهيا هئا، سي اڄ تائين سندس پڙهائيءَ ۽ انتظام جو ڏاڍي عزت ۽ عقيدتمنديءَ سان اظهار ڪندا آهن، جن ۾ هندن سان گڏ مسلمان به هوندا آهن. هڪ اهڙو هندو شاگرد هوس دادا جشن واسواڻي. پوني ۾ پروفيسر ملڪاڻي، ديهانت کان ٿورو اڳي پنهنجي پائتيءَ مسز ريتا شهاڻيءَ وٽ آڪٽوبر ۱۹۸۰ ۾ وڃي رهيو هو. اتي جڏهن دادا جشن واسواڻيءَ سان گڏجي ٿيس ته هن ٻڌايس ته توهان مون کي ڪاليج ۾ پڙهائڻ هو ۽ ڪتابن وغيره جون يادگيريون به ڏياريندس. ساڳو واسواڻيءَ جي سماڏيءَ وٽ ته دادا جشن پٽ ٿي ويهي پروفيسر جي موت جا ڏاڍا ٻڌڻا لڳو ۽ پروفيسر واريءَ موٽر پٺيان ڪجهه قدم پيرين پٺت وٺس. اهڙي عزت ۽ شرف ڏسي پروفيسر ملڪاڻيءَ کي ڏاڍو عجب لڳو. *

هڪ اهڙي مسلم شاگرد (ج. و. ٽيس ڏي. جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ ۾ پڙهيو هو) جي ڌيءُ خير النساء جعفري جا اڄ سنڌ جي نه فقط هڪ چرئيءَ جي ليڪچراري، پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر به آهي، تنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ جي عزت کان رڳو ٽي هفتا کن اڳ بمبئيءَ ۾،

* ”رچنا“ لڄاڻي، مخزن، جنوري-مارچ ۱۹۸۲

هن ليڪڪ طرفان ڪرايل سائس گڏجاڻي ۽ وقت کيس پنهنجي والد جي يادگيري جا قرب ۽ نياز ڀريا سلام ڏنا هئا. پروفيسر پڻ پنهنجي ان شاگرد لاءِ ليڪڪ خواهشون موڪليون هيون. □ نه رڳو اڄ، مگر ورهاڱي کان اڳ واري وقت به، هنجي پڙهائيءَ جي اثر ۽ هاسٽل جي انتظام جي هاڪ هئي. اها هن ليڪڪ پڻ پنهنجي ڪنهن ٻڌي هئي. خاص ڪري جڏهن بي. اي. جي امتحان وقت ۽ حيدرآباد جي ڏي. جي. نيشنل ڪاليج جي مسلم ”ٽيلڊي“ جي سمپادڪي ڪم جي سلسلي ۾ ڪراچي ويندي، مينارام هاسٽل ۾ ليڪڪ دوستن سان ملڻ ٿيو هوم نه پروفيسر کي به ٽسٽ جو موقعو مليو هوم.

ڏي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ هنکي پهرين پنهنجي پياري وشي ”ڊراما“ انگريزيءَ ۾ پڙهائڻ لاءِ ملي هئي. اها ڪيترا سال پئي پڙهائين. حقيقت ۾ هن ان ئي پڻ پي. ايڇ. ڏي. ڪرڻ ٿي چاهي. ان لاءِ هن ايسن، گالسورڊي، مئٽرلڪ، برنارڊشا وغيره برڪ ٽائڪ لويسن جو خرب اپياس ڪيو نه هن ۽ انگريزي ۽ يورپي ڊراما بابت انگريزيءَ ۾ ڪيترا مضمون به شايع ڪيا هئا.

پروفيسر پڙهائيءَ کي دلچسپ ۽ دلڪش بنائڻ لاءِ پنهنجي ڪيل اپياس سان گڏ ادڪاريءَ کان به ڪم وٺندو هو. هو پنهنجي ليڪڪ ۽ اشارن جي انداز کي اهڙو نه ٺاڪي بڻائيندو هو، جو جيڪا ڳالهه سمجهائڻ چاهيندو هو، ان جي جيتري جاڳندي تصوير شاگردن اڳيان ڦرڻ لڳندي هئي. وري جيڪڏهن ڪٿي سولهن ۽ پيار جو ذڪر ايندو هو ته اهو اهڙيءَ صداقت ۽ صاف گوئيءَ سان، پر سچي سموري ڪندو هو جو اهو اڳرو نه پائيندو هو. شاگرد به انڪري هن

جو ليڪچر ڏاڍو ڌيان سان ٻڌندا هئا. کين ڪلاس ۾ ان وقت مسخري ڪرڻ يا پروفيسر کي پٺاڻڻ جو وجهه گهٽ ملندو هو.

حقيقت ۾ پروفيسر ملڪاڻي، شاگردن کي درسي ڪتابن جو ڪيڙو بڻائيندڙ استاد ڪونه هو. هو هنن کي ڪاليجي ڪتابن سان گڏ، هن وصال دنيا جي لکيل گرنت جو به گيان ڏيڻ چاهيندو هو. انکري هو روزانو اڪثر ڪري ڪنهن فلم، ناٽڪ يا ٻئي ڪنهن ٻيو مجلس جو مشاهدو ماڻي ايندو هو ته ان بابت به پنهنجيءَ پرک سان ڪلاس ۾ جهلڪ ڏيندو هون. جيتوڻيڪ پروفيسريءَ جي وقت ۾ ڪڏهن به ٺاهه ٺوهه سان نيڪ ٿاءِ ۽ فل سوت پائي نه ايندو هو ته به سندس قدآور ۽ شاندار شخصيت جو شاگردن تي اهڙو نه رعب هوندو هو، جو ڪاليج ٺوڙي هاسٽل ۾ هو ڪائنس ڪو کائيندا هئا.

ڪاليج ۾ ملڪاڻيءَ سان گڏ به ٻورگه ساڻي-ساهتڪار، پيرومل مهرچند ۽ لعلچند امرڏنومل ۽ هم-عمر ساهتڪار ايل. ايج. اجواڻي به پروفيسر هئا، ته به هو ڪائنس ڪاليج اندر ڪجهه وڌيڪ لوڪ پريه لڳندو هو. ان جو هڪ مکيه سبب اهو هو ته ٽي پالڻجي نه هو ڪاليج جي ڪليچرل سرگرمين ۾ سرگرم هوندو هو.

پرنسپال صاحبسنگهه شاهڻيءَ ته ۱۹۶۴ع ۾ ئي فيلڊر شپ ڏيڻ سان گڏ ڪاليج جي ناٽڪ منڊلي وري شروع ڪرڻ لاءِ چيس. اها ساڳي منڊلي، ۱۹۱۷ع ۾ پروفيسر جي سيڪريٽريءَ جي ايامڪاري ۾ جهڳڙن ڪري بند ٿي ويئي هئي. هن اها نه رڳو شروع ڪئي پر ٽي چار سال ڪاميابيءَ سان هلايائين. هر سال ان پاران سٺا ناٽڪ پيش ڪيائين. جن مان ڪن ۾ ته پاڻ به ڀارت ڪيائين. منڊليءَ جي سيڪريٽريءَ

جو عهدو ڇڏڻ بعد به هو انجي نائڪن ۽ جلسن ۾ اهڙو نه سرگرم رهندو هو، جو ۱۹۳۷ ۾ ڪاليج جي گولڊن جيلِي پرچي ۾ ان جي ايڊيٽر پروفيسر ايل. ايڇ. اجواڻي ۽ ملڪاڻي ۽ ڪي ان منڊلي ۽ جو ”روح روان“ ڪري سڏيو. ان ڇپيل پروگرامن جي نائڪن وغيره جو ملڪاڻي ڊئريڪٽر هو. هن پاڻ به ان وقت پيش ڪيل انگور جي نائڪ ”پوسٽ آفيس“ ۾ مڪيه رول ڪيو هو.

پروفيسر اجواڻي ۽ پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ لکيو هو، ”ايم. يو. ملڪاڻي ۽ جي مدد ڪالسواء هي (جملِي) اسٽيج چٽاڀيٽيون ڪرڻ مشڪل ٿئي ها... لاشڪ ملڪاڻي ۽ ڪي ئي جدا جدا امن ۽ اٽڪرن جي تيارِي ۽ لاءِ ذميوارِي سولپيل هئي ۽ مڪيه طرح هن جي ئي ڪري جملِي ڊراما، اميجوئر ائڪٽنگ، ۾ سڄي پرڳڻي ۾ هڪ نئون رڪارڊ قائم ڪيو.“

اهڙيءَ طرح پروفيسر منگهارام اڏارام ملڪاڻي ۽ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج (ڪراچي) ۾ ورهاڱي تائين ڏک گهٽ ٻاءُ صدي پڙهايو. هو پنهنجن ٽن ٻارن اندرو، سندر ۽ مئنا سان جيڪي ان وقت ڪاليج پڙهندڙ هئا، سمجڻي لڏي آيو. سندس پتمي سرسوئي جا ڪافي ٺاڇاڪ گذاريندي هئي، سا فبروري ۱۹۴۴ ۾ گذاري ويئي هئي. ان بعد هن بي شادي نه ڪئي ۽ پنهنجي پهرئين پيار ”ڪتابن“ سان ئي گذاريندي باقي عمر ڪاٽي.

پتميءَ ۾ جنم هندن ڪاليج ۾ انگريزيءَ جي پروفيسر مقرر ٿيو بعد هو ترقي ڪري ڊپارٽمينٽ هيڊ مقرر ٿيو. اتان به ۱۴ سالن جي خدمت کانپوءِ ۱۹۶۲ع ۾ رٽائر ڪيائين. پوءِ هو پنهنجي وڏي پٽ اندروءَ وقت ڪلڪتي وڃي رهيو.

باب (۶)

نائڪ ۽ فلم اداڪار

پروفيسر ملڪاڻي ۽ ٽي ننڍي هوندي کان ئي نائڪ -
ڪلا جي ذات مليل هئي. سڪولي توڙي ڪاليجي زماني
۾ مکيه ڀارت ڪٽي نائڪ - اداڪاري ۾ لالو ڪڍيائين. تعليم
پوري ڪرڻ کان پوءِ - سنڌي اسٽيج ڪي اوج ڏيندڙ
نائڪ - هدايتڪار ۽ نائڪ مڊلي ۽ جو هڪ لڙاڻا بڻيو. ان
ڏس ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ان وقت آيل گرديو ننگور اڳيان
پيش ڪيل چهچڻ ۾ ملڪاڻي ۽ جي ڏيکاريل اداڪاري ۽
هدايتڪاري جي هن طرفان ڪيل سندن قدرشناسي ۽
تعريف ڏاڍو اساهت ڪيس. ان جو ذڪر اڳ ئي ڪيو
ويو آهي.

هاڻي پروفيسر رابندر نات نائڪ مڊلي ۽ لاءِ وڏا تفصلا
نائڪ لکڻ شروع ڪيا. پهريون نائڪ ”قسمت“ ۱۹۲۷ ۾
لکيائين، جو هڪ انگريزي ليکڪ نابلاڪ جي نائڪ جو ترجمو
هو. ٻيو عمريالي ليکڪ زنگول جو اٽو ”ايڪتا جو آلپ“
نالي لکيائين. ٽيون اصلوڪر نائڪ ”ڪن جي خطا“ هوس ۽
چوٿون هوس اٽهاڪ نائڪ ”انارڪلي“.

هي چارئي نائڪ اسٽيج تي آيل هئا. انهن مان ٻيون ۽
ٽيون نائڪ - ڪامياب ۽ ويا هئا ته بهترين هئڻ ڪري
انعام به کٽيا هئائون. ”ايڪتا جو آلپ“ ذات ڀات ۽
چوٿ ڀات جي پيد پاو خلاف قومي نائڪ هو. ”ڪن جي خطا“
وري ڪناري ماءُ جي پرندڙ مسئلي تي ٽئين زماني جو

سماجڪ بي باڪ ٺاٺڪ هو. ان ۾ پروفيسر جي لفظن ۾ ”لوجوان چوڪرن ۽ چوڪرين جي اجهل رلٽ ملڻ جا اگرا نتيجا ڏيکاريل هئا..... هن ٺاٺڪ تي اخبارن ۾ ايڏو ته چوڻو متو هو، جيئن پڻي ڪنهن ٺاٺڪ بابت ڪو نه متو هو..... انهي ڪن انگريزي اخبارن خوب ساراهيو ته ڪن سنڌي اخبارن خوب ننديو هو.....“

هي ٺاٺڪ جڏهن رابندر ناتھ ٺاٺڪ منڊليءَ طرفان ڪراچيءَ ۾ پيش ڪيو ويو، تڏهن ان ٺاٺڪ جو رول پروفيسر ملڪاڻيءَ ڏاڍي امنگ سان ادا ڪيو هو.

”الارڪلي“ ٺاٺڪ ساڳيءَ منڊليءَ طرفان جڏهن ۱۹۳۷ ۾ ڪيو ويو، تڏهن ان ۾ ٺاٺڪا جو رول سڄو ڀڄ هڪ چوڪريءَ لئن ميرچنداڻيءَ ڪري سنڌي اسٽيج جي آنتيءَ ۾ زبردست اعزاز آندو ڇو ته ان ڪان اڳ چوڪرين جي مائٽن جي بندش ڪري ٺاٺڪن ۾ ٺاٺڪائن جو پارٽ به چوڪرا ڪندا هئا، جئن ان وقت جي ڪيترين ٻين ٻولين ۾ نه ٿيندو هو. پروفيسر پاڻ به ڪڏهن چوڪريءَ جو پارٽ ڪيو هو.

ليڪن پروفيسر جيڪي خانچند درياڻيءَ جي ٺاٺڪن ۾ مردانا مکيه پارٽ ڪندا هئا، سي اڪثر ڪامياب ويا هئس. ڪن ئي نه خوب داد به مليس ته ڪنهن ئي عالمي شهرت يافتہ اداڪار جو خطاب مليو هوس. اهي پارٽ به پالٽ پالٽ جي سڀاءَ ۽ سيرت وارا هئا، جئن جڳ مشهور ٺاٺڪ نويس ايسن جي ”پلرس آف سوسائٽي“ جي اَلٽو ڪيل ٺاٺڪ ”ملڪ جا مڊر“ (۱۹۲۳) جنهن سنڌي ٺاٺڪي فن ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو هو، ان ۾ پروفيسر هڪ مکيه پارٽ جهاز جي سڪاليءَ عاشق جو سپاويڪ رول ادا ڪيو هو. جيڪو جهاز جي مالڪ جي ڌيءَ سنگينا تي مفتون ٿئي ٿو. هوءَ

پيءُ واري شاهوڪار شاهي علت مان بيزار آهي. درياڻيءَ جي اصلوڪي ۽ اهم ترين ناٽڪ ”زمينداري ظلم“ (۱۹۲۸) ۾ وري پروفيسر هڪ پيرمرد مظلوم هاريءَ جو مکيه ڪردار جو رول ادا ڪيو هو. حيدرآباد جي هڪ اخبار هنجي ان ڀارت لاءِ لکيو هو، ”... دليراد هاري (منگهارام) ڪماليٽ ڪئي... هو چڻ لڙدڻا ۽ وڻ وٺڻ جو اوتار بڻجي پيو. ايندڙ زماني ۾ ضرور ڪڙهي ۽ ڪاسمي اهڙو ئي خوفناڪ سپاءُ گرھڻ ڪندا...“

هڪ ٻئي اهڙي ئي اصلوڪي اهم راجپوتڪ ۽ آرٽڪ ناٽڪ ”بڪ جي شڪار“ ۾ پروفيسر، بيروڙگار بڪ جي شڪار ٿيل هيرو جو ڀارت ڪندو هو. اهو اهڙو نه سپاويڪ ۽ اڻڌار لاهوني ادا ڪيو هئائين جو حال مان ”آفريسن“ ”آفريسن“ لفظ جا آواز اچڻ لڳا. ان وقت هيرو (پروفيسر) جي ٻانهن ۾ بڪ جي شڪار ٿيل ڀيڻ جو لاش هو ۽ زبان تي، شاهوڪارن مٿان هنجي موت جو الزام هو.

پُر سڀني کان وڌيڪ بهترين رول پروفيسر ادا ڪيو هو، درياڻيءَ جي اصلوڪي ناٽڪ ”زمانِي جي لهر“ (۱۹۲۹) ۾. ٽئين زمانِي جي شادي ڪيل جوڙن ۽ سندن جهونن خيالن ران مائٽن جي وچ ۾ ڏيکاريل ڪشمڪش ۾، پروفيسر ٽاڙي پُرڻيل پتيءَ جي ڀارت ۾، جڏهن مائٽ کيس پنهنجي ٽئين نولي ڪنوار سان کليو ڳالهائڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جي آزادي لٿا ڏيڻ، تڏهن شراب پي ۽ جرڻا ڪري اهڙو نه چريائيءَ جو ڪامياب ڪردار ادا ڪيو جو ان وقت جي مشهور اخبار ”سنڌ آئزرور“ جي ايڊيٽر مسٽر پنهنجا کيس ”سنڌي اسٽيج جو ايمل جئنگس“ (Emil Jannings) جو خطاب ڏنو هو. مشهور سنڌي ساهتڪار ۽ پترڪار ادي چينمل پرسراموري پروفيسر جي انڪٽنگ کي ”همليت“ جي باد ڏياريندڙ

اداڪاري سنڌو هو.

پروفيسر ملڪاڻي ۽ هن ٺاٺڪ ڪاريءَ ۾ اهڙو نه جلرو ڏيکاريندو جو کيس هندي - اردو فلم ”انسان يا شيطان“ (۱۹۳۳) ۾ هيرو جو پارٽ ڏنو ويو هو. اها فلم سندس ئي پڄمت يار خانچند درياڻيءَ طرفان شروع ڪيل پهرين سنڌي فلم ڪمپني ”اسٽرن آرٽس پراڊڪشن“ جي پهرين ٻوليءَ جي فلم هئي، جو ۱۹۳۲ع ۾ سنڌ ڇڏي بمبئيءَ ۾ وڃي فلمون ڪڍڻ لڳو هو. انڪري رابندر نات ٺاٺڪ ممبئيءَ کي ڏاڍي دهرم رسي. ان فلم ۾ پروفيسر سان گڏ ان وقت جي ٻن مشهور ائڪٽريس جڊن ٻائي (نرگس جي ماءُ) ۽ آرميلن، ڳوٺاڻي پٽيءَ ۽ شهري پريتما جو پارٽ ڪيو هو. ملڪاڻي جو هيرو جو رول ڪافي پسند ڪيو ويو هو.

پر هو پنهنجي دوست ٺاٺڪ ڪار درياڻيءَ وانگر فلم لائين ۾ ڦاسي به ڇڏي نه ڇڏيو. چيتو ٺيڪ سندس بچاوت موٽي گدواڻي به اڳيئي فلم لائين ۾ هونءَ ”انسان ۽ شيطان“ جو ڊئريڪٽر به هو. پروفيسر ۽ هنجي ٻائي ڏاڍي پريتم به هئي. هن ئي پنهنجي ٻيءَ کي موٽيءَ کي لنڊن ۾ فلمي سکيا وٺڻ لاءِ زور رکيو هو - ڇو ته ملڪاڻيءَ کي فلم - ڪلا لاءِ ڪشش پڻ هئي ته فوٽو گرافيءَ لاءِ به ڏاڍو شوق هو. ايتري قدر جو پنهنجا ڪڍيل فوٽا صاف به ٻاٻ گهر ۾ ڪندو هو. فلمن جو به اهڙو نه جڏون هوس جو اڪثر روزانو ڪانه ڪا هندي يا انگريزي فلم ضرور ڏسندو هو.

پروفيسر فلم ڏسڻ ۾ شغل فقط نه ڏهن مڃي رهيو ٿي ٿرڪ ڪيو جڏهن ديهانت کان ٿورا سال اڳ سندس ڪن به ڏٺا کان جواب ڏنو. پوءِ به پڇاڙيءَ تائين فلمي مخزلون جام پڙهندو هو ۽ هيرو ۽ هيروئن جي ڏندوڙي خواهه خانگي

زندگيءَ جي احوال ۾ خاص دلچسپي وٺندو هو. ايڏي فلمي شوق هوندي به پروفيسر جا ٻيا فلمي دنيا ۾ نه ٿيڪيا ۽ هو پنهنجي ماءُ موٽي آيو. خانچند درياڻيءَ جي فلمي دنيا ۾ وڃڻ ڪري سنڌي ناٽڪ ڪاريءَ ۾ خال پيدا ٿيو هو، تنهن کي پروفيسر ڀرڻ جي ڪوشش ڪئي.

حقيقت ۾ اها سنڌي ساهت، سنڌيت ۽ خاص ڪري جديد سنڌي اڪاڊميءَ جي خوشنصيب هئي، جو پروفيسر فلمي مهاڄار ۾ نه ڦاٿو، جڏهن لڳ ڀڳ ان ساڳئي وقت، ڀارت جي جديد هندي ڪهاڻي ۽ ناول جو جنم ڏاڏا منشي پريمچند بمبئيءَ جي فلمي چڪر مان اصل پاڻ چڻائي پنهنجي ڳوٺ ڀڄي آيو هو. جڏهن منشي پريمچند ان کان پوءِ ”گڏوڏان“ ناول ۽ ”ڪفن“ ڪهاڻيءَ جهڙيون شاهڪار رچندا آهن هندي چڱت کي ڏٺيون، تنهن پروفيسر ملڪاڻي به ”بتي“ جهڙو هڪ بهترين ناٽڪ ۽ ”آئي پارٽي“ جهڙو هڪ شاهڪار مذاقي اڪاڊمي، سنڌي سنسار کي ڏنو.

باب (۷)

جديد ايكائڪي جو جنم داڏا

پروفيسر ملڪاڻي ۱۹۲۶-۱۹۳۰ع واري ٽئين زماني جي ضرورت پٽاندر سنڌي ننڍي ٺاڻڪ کي حقيقت نگاري وارو جديد ايكائڪي (مادرن ون ائڪٽ پلي) بڻايو. ان ۾ هاڻ سنڌي زندگيءَ جي ترجماني هئي. سماج جا ٻرندڙ سوال ۽ ملڪ جا مسئلا پيش ڪيل هئا. جن ۾ خارجي ۽ داخلي ٻئي پهلو هئا. اهي ٺاڻڪ ٻيءَ ٻوليءَ جو نه ٿيل ۽ نه اٿيو هئا. اڄ اصلي سنڌي هجاءَ وارا هئا. ان کان اڳ وارو اڪثر سنڌي ننڍو ٺاڻڪ ايكائڪي - ڪلا ٽوڙي وشي جي لحاظ کان جديد نه هو. اهو گهڻو ڀرومانِي، ذريعي يا مسخري وارو ٺٺل يا مبالغ آميز فارس يا ڀنگتي ٺڪو چٽڪو لڳندو هو. ان ۾ مشڪل ڪو سنڌي سماج جو گنڀير ۽ گهرو، دل ۽ دماغ کي ٽوڙيندڙ ڪلائمڪ چتر چٽيل هو. اهڙي ڪوشش ۽ ڪامياب ڪوشش ٻهين ٻهين پروفيسر ملڪاڻي ۽ ڪئي. ان ڪري هن کي سنڌي جديد ايكائڪيءَ جو جنم داڏا چئجي ٿو.

ان سميت پروفيسر پاڻ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ ورهاڱي کان اڳ واري ننڍي ٺاڻڪ بابت لکي ٿو، ”... آءٌ سمجهان ٿو ته ننڍي ٺاڻڪ جي ميدان ۾ آءٌ اڪيلو لکندڙ آهيان، جنهن گنڀير طور گهرو، ڀنگتي ۽ قومي مسئلن تي ۲۰-۲۵ ننڍا ٺاڻڪ جوڙي، سنڌي ٻيڪ فصل ٺاڻڪ کي سماجڪ سڌاري جو واھڻ بڻايو آهي. منجهن بناوت جي

قاعدن جي به پوري پوئواري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن ٿوري به ٿورن واقعن، نظرين ۽ ڪردارن ۽ ننڍين سپاويڪ زبائن مان صرفي سان ڪو خاص ڪمپل مطلب ڇڏي اچي.“

هو ان به وڌيڪ لکي ٿو ته پنهنجن ٽائڪن ”مان ڪي مون اسٽيج، تي به ڪري ڏيکاريا هئا، جن ۾ پاڻ به ڀارت ڪندو هوس ۽ جن کي ڪي نظرين بردباريءَ سان سماجي لکتچيني ڪرڻ لاءِ ساراهيندا هئا، ته ڪي بي شرمائي ۽ اڳهاڙپ لاءِ حرف به چڙهندا هئا.“

پروفيسر جا ۱۹۳۰ کان ۱۹۴۵ تائين ۲۰-۲۵ ٽائڪ مخزنن ۾ ڇپيا هئا. انهن مان پنهنجي ۱۹۳۷ ۾ هڪ مجموعي ”پنهنجي ننڍڙا ٽائڪ“ ۾ ۴ چار وري ٻئي مجموعي ”پنهنجي بردار“ (۱۹۳۸) ۾ شايع ٿيا هئا. هن جي ڪن ٻي ٻاڪ ٽائڪن تي چيڪو ٿورو گهڻو ڇڙ ٻولو متو هو، انکي خيال ۾ رکي، پروفيسر ٻئي مجموعي ”پنهنجي بردار“ ۾ پنهنجي لکيل مهاڳ ۾ ٽائڪ ۽ ساهت - رچنا جي ادبش ۽ اهميت تي ڪافي روشني وڌي آهي. اها هنجي ويچارن ۽ ويچار ڌارا کي واضح ڪري ٿي.

هو لکي ٿو: ”...اڄوڪي زماني ۾ عام جنتا جي ڪشمڪش ايتري قدر وڌي ويئي آهي، جو جيوت ۾ سنائي سهڻائي خير ڪا وڃي رهي آهي. اسان جي گهرو، پنهنجي ۽ قومي زندگي اوطاين سان ٽٽار آهي. شيڪسپيئر جي مشهور گفتي موجب جيڪڏهن ٽائڪ زندگيءَ جي آرس آهي ته اڄوڪن ٽائڪن ۾ انهن اوطاين آڻڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي. ڪن اخلاق تي زور ڏيندڙ صاحبن جو اعتراض آهي ته روڳ، برابر اسانجي جيوت ۾ آهي، پر اهي شب ۾ رڪڻ ڪن. انهن جي اوگهڙ ڪرڻ بي شرمائي آهي. پر منهنجي

سمجھ ۾ روڳ، لڪائڻ ٿيندو ان کي اندر ئي اندر رجھائڻ. جڏهن روڳ کي هوا ۽ روشنيءَ ۾ کولي ظاهر ڪيو تڏهن ئي ان جو علاج ڪري سگهجي. ساڳيءَ طرح پنڳتي اوتارين تي ڪڪ وجهڻ، انهن کي همٿائڻو آهي؛ پر انهن کي ٻڌرو ڪري لوڪن جي زبان تي آڻيو ته هو انهن کان گوشو ڪندا ۽ اهو ئي پنڳتي سڌاري جو عملي طريقو آهي.

ان مهاڳ جي سلسلي ۾ پروفيسر سنڌي نثر جي تاريخ ۾ ننڍي ٺاڻڪ جي اوسر واري باب ۾ لکيو آهي، "... منهنجو متو آهي ته ساهت کي وندر سان ساڻ ساڻ سڪيا پڻ ڏيئي آهي، ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زندگيءَ جون خاميون نڙي ڪڍڻ ۽ انسان ذات کي خوشحال بڻائڻ لاءِ ٺاڻڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪر ڪارائتو ذريعو ڪونهي، ڇو جو زندگيءَ جا منظر اسٽيج تي اڪئين لُٽ سان جو تاثير پيدا ٿئي ٿو، سو ڪتب خاني ۾ ويهي ڪتاب پڙهڻ سان ٿي ڪين سگهندو."

پهريون مجموعو "پنجه لڏيڙا ٺاڻڪ" سنڌيءَ جي چوٽيءَ جي نثر نويسن جي برڪ ٽمڙيءَ ۽ ٻيڙو مل مهرچند، جينمل پرسرام ۽ لعلچند امرڏنڀل کي پسند ٿيو هو. هنن اهڙي رانڙي به ڪئي هئي. ٻيڙو مل لکيو هو، "منهنجي دوست ۽ همڪار، ٺاڻڪ نويسيءَ جي اصولن جي تعريف جوڳي ٻيڙو ڪئي آهي. مضمون به عمد آهي. ڪنهن ٺاڻڪ ۾ گهرو حالتن جو نقش چٽيل آهي ته ڪنهن ۾ وري ست (طنز) آهي. پنڳتي ڪيلن ڪرڻ جي مراد ئي اها آهي ته پنڳت ۾ جيڪي اوتارين آهن، سي چٽيءَ طرح ڏيکاري سڌاري جي واٽ بڻائجي."

اڌي جينمل وري مضمون ۽ رٿا جي اصليت لاءِ لکيو هو ته "ان ڏس ۾ هن چڱي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي."

ڪتاب جي ٻولي به خاصي آهي... ڪيترن هنڌ لجه، ٺيٺ ۽ گهرو سنڌي ڪم آندل آهي... اهڙن گرڻين کي همٿائڻ ڪپي.

اعلمند لکيو: ”... مسٽر منگهارام پنهنجي هن پورهئي ۽ محنت لاءِ ڪيرون اهڙيون. عبارت سليس، لکڻي ۽ روايتي ۽ لهرو چڱو اٿس. ”پاپ ڪين ٻڌ؟“ ناٽڪ ۾ ڪشنيءَ ماءُ جي چرتر ۾... اسپاوي ڪجهه ڪينهي... ”باهيون“ ۾ رندا لاءِ همدردي پيدا ٿئي ٿي... ”پرڻيت جي ريت“ ۾ ماءُ ۽ ريت جون ٻئي تصويرن نهايت ڪاريگريءَ سان چٽيل آهن. ”ٺٽي پارٽي“ ۾ چوڪري ذات جي هلڪائي ۽ ”ٻٽي“ ۾ زميندار ذات جي ارڏائي ۽ اره زورائي جي ايتار نهايت قابليت سان ٿيل آهي.“

پروفيسر ملڪاڻيءَ جديد سنڌي ننڍي ناٽڪ جي بانيءَ جي نالي، نه رڳو هڪ نئين واٽ گهڙي، پر گهڻي ۾ گهڻا اهڙا ناٽڪ لکي، انکي سنئون سٺو ٻڪو پختو ڪري شاهراهه بڻايو.

ورهائي بعد هند ۾ اچڻ کانپوءِ هن ڪجهه نوان ايڪانڪي به لکيا. انهن کي نئين زماني جي تقاضا موجب جديد وشيه توڙي ٽيڪنڪ جي لحاظ کان نهايت بي باڪائي ۽ بردباريءَ سان پيش ڪيائين. ساڳئي وقت ورهائي کان اڳ وارن ناٽڪن ۾ به زمان، مڪان وغيره جي معمولي ڦير ڦار ڪري ڇڏيائين. اهي سڀ ايڪانڪي ورهائي بعد نڪتل پنهنجن مجموعن ۾ قلمبند ٿيل آهن. هيترن ايڪانڪين جا ايترا مجموعا ٻئي ڪنهن به ناٽڪ نويس جا نه لکيا آهن. جديد سنڌي ايڪانڪيءَ جي آبي پروفيسر ملڪاڻيءَ جو، سنڌي ناٽڪ نويسيءَ ۾ هيءُ هڪ حد - نشان ليکجي ٿو.

نائڪن جي مجموعن جي سماروچنا

پروفيسر ملڪاڻي ۽ جي اڪانڪين جا، ورهاڱي بعد پڻج مجموعا ڇپيل آهن۔ ۱۔ جيون ڇههڙا (۱۹۵۷) ۲۔ پاپ ڪين پڻج (۱۹۶۲) ۳۔ ڪڙڪهيتا پيا ٿمڪن (۱۹۶۷) ۴۔ آخرين پيت (۱۹۷۵)۔ ۵۔ سمنڊ جي گچڪار (۱۹۷۶) هنن ۾ ورهاڱي کان اڳ، توڙي پوءِ وارا نائڪ ڏنل آهن۔

هي نائڪ اڪانڪي ۽ جي فن تي پورا آهن، انڪري نه فقط پڙهڻ ۾ دلچسپ آهن، پر اسٽيج آرٽ جي ڪسوٽي ۽ تي به پورو اٿن ٿا. ڪيترا نه سچ پچ اسٽيج تي آندل به هئا. ان ڪاميابيءَ جو مکيه ڪارڻ شايد اهو آهي جو پروفيسر پاڻ به اداڪار ۽ هدايتڪار هو ته نائڪي ڪلا جو پريور اڀياس به ڪيو هئائين. خاص ڪري پنهنجي وقت جي مشهور ۽ مقبول وشو نائڪ لويسن - لاسن، مئٽرلڪ، گالسوردي ۽ برنارڊشا کي خوب پڙهيو هئائين. برنارڊشا جو نه هن پاڻ کي شاگرد ڪوٺيو آهي. هنجي ئي ڪن اڳرن نائڪن (Unpleasant Plays) تان متاثر ٿي پنهنجن ڪن نائڪن کي اڳرا نائڪ به سڏيو اٿس، جيترو ٿيڪ اهو ساڳيو سڙو ڪنهن مجبوري تي چاهيندي به نه رکي سگهيو هو.

هنن نائڪن ۾ زندگيءَ جي حقيقي تصوير (مگر هر بهو فوٽو نه) ڇٽيل آهي. انهن جي رٿا ڦهڪيل آهي. سيرت نگاري سٺاويڪ آهي، گفتگو مرزون آهي. واقعن، نظارن ۽ ڪردارن جي ڪفايت ڪيل آهي، پر لي به سليس ۽ سچ آهي.

جيون ڇوڇتا

هن مجموعي ۾ سڄي سڄي حياتيءَ جا چتر ڏنل آهن. ”اولاد“ نائڪ ۾ وچولي طبقي جي جوڙي جي، گهڻن ٻارن ڇڻڻ جي موه، جي مصيبت ڏيکاريل آهي. اڌ صدي کن اڳ، جو لکيل هي نائڪ اڄ به نٿو ڦٽو ٻيو لڳي.

مجموعي جو ٻيو نائڪ ”ناخلف“ اهڙي پٽ جي تصوير آهي جو پيءُ ۽ مائيلي ماءُ کان پورو پيار ۽ پرداخت نه ملڻ ڪري پيءُ سان مهاڏو اُڏائي ٿو. آخر ۾ پيءُ جو جهڪڻ سٻاويڪ ٿي آهي. هي پروفيسر جي انهن ٿورن نائڪن مان آهي، جنهن ۾ جهولي ۽ نڪن ٺهيءَ جو سڌو ٺڪر نظر اچي ٿو. ٽيون نائڪ ”ٻه باهيون“ ان مرد جو چتر آهي جو پيءُ زال جي نينهن ۽ پهرين زال جي پٽ جي پيار جي ان باهين ۾ ڦاٿل ٿو رهي ۽ ليڪ، زوريءَ ٻاهر ٻئي هنڌ پڙهڻ لاءِ وڃڻ ڪري پٽ پاران ڏئي ٿو. نائڪ جي اها پڇاڙي هڪ دردلار اثر ڇڏي ٿي.

چوٿون نائڪ ”میلپ“ سنڌين خلاف غير-سنڌين جي پيداوار کي ڏک هڻڻ لاءِ خاص طور ۽ عام طور جدا جدا جائين ۾ ميلپ جي اهميت جي ٻرندڙ مسئلي بابت آهي. ان ۾ هڪ سنڌي پنهنجي ڌيءُ کي غير-سنڌيءَ سان پرڻائڻ، مڙهه قبولي ٿو. ليڪن اها شادي ٻن دٻين جي محبت جو ميلپ آهي.

پنجن نائڪ ”اڪتا“ ۾ به اهو ساڳيو مسئلو پيش ڪيل آهي، مگر ان ۾ وري هڪ پنجابي، پنهنجي ڌيءُ سنڌي جوان سان پرڻائي ٿو، جا هن ئي هرڪ هاري ويٺي آهي. ليڪن هي نائڪ نه رڳو پروفيسر ملڪاڻيءَ جو پر سنڌيءَ جو هڪ اهم گنجير نائڪ آهي، جو ان ۾ سنڌين جي لڏپلاڻ جي مصيبتن جو چتر ڏنل آهي. اهو ورهاڱي جي درد جو پهريون اڪائيڪي آهي. ان کانسواءِ نائڪ ۾

شاهوڪار شاهي سرشتي جي ٻه اوگهڙ ڪيل آهي. ان مان پروفيسر جي لڙهي پسندي به ظاهر ٿئي ٿي. هن نائڪ ۾ پروفيسر ملڪاڻي، ڪردارن وائين شاهوڪارن ۽ واپارين کي ”ڪاسائي“ ٿو ڪرئي ته نائڪا پنهنجي شاهوڪار پيءُ کي ”مسڪين“ جي بگهر جي پورهئي مان ٿيل ”مالدار“ ٿي سڏي. ليڪه نائڪ وائين چوائي ٿو ته ”ايمان کان شاهوڪار غريبن کي آزار ڏيندا آهن ٿا، پر هاڻي اهو سڀ سهڻ کان ٻاهر آهي... ڪيستائين اها رويڪار هلندي؟“ ته نائڪا جي پريتما جي پيءُ جواب ٿو ڏئي ته ”ڪيستائين سرمايڌاري جو راج آهي، ڪيستائين اهو سرشتو ڦرڻو ٿي ڪونهي.“

هن مجموعي جو چهرن نائڪ ”پريتم جي ريت“ سڃي ۽ وشال پيار جو سنيهو ٿو ڏئي. ان ۾ هڪ منو وگيالاڪ چتر ڇٽيل آهي ته ڪيئن نه ماءُ پريٽيل پٽ جو سڄو پيار پنهنجي لاءِ ئي چاهي ٿي ۽ کيس، پنهنجي پٽيءَ کي، پورو پيار ڏيڻ اڳيان هڙ هڙندڪ بڻجي ٿي. وري اهو ساڳيو پٽ پنهنجي پٽيءَ کان پنهنجي لاءِ سمورو پيار چاهي ٿو، جيڪو هوءَ سندس (يعني پنهنجي) ٻار لاءِ به چاهي ٿي، جنهن کي وري هوءَ رنڊڪ سمجهڻ لڳي ٿو.

ستون نائڪ ”ٽي پارٽي“ مذاقي ۽ طنزي آهي. سچ نه سنڌيءَ جي مذاقي ادب جو هي هڪ شاهڪار آهي. اهو اڌ صدي کن بعد به اڄ به ٽن ٽن ڀيرو لڳي. ان ۾ ڪوڙن قدرن تي ڪڙي چوٽ هڻيل آهي. هن نائڪ جا سڀ ڪردار عورتون آهن. اهي مٿئين وچولي درجي جون ۽ ماڻهن نموني جون آهن. هو ڪوڙي وڏائي ۽ اڃا به اڳي ٻڌيڪار ٻڌي پنهنجي ٻار کي بي نقاب ڪن ٿيون. پروفيسر جو هي ئي هڪ نائڪ آهي جو ٻين ڪيترن

ٺاڻڪن وانگر نه فقط جدا جدا مخزنن ۾ ور ور ڪري پئي ڇڏيو آهي، پر ڏهه پندرهن دفع استيعاج ٿي به پيش ڪيو ويو آهي. آخرين دفعو پروفيسر جي ڏيهانت بعد (۳۱ ڊسمبر ۱۹۸۰) حيدرآباد سنڌ ۾ سنڌي ٺاڻڪ جي شتابدي (۱۰۰ سال) آنسو وقت پٺا اهو ٺاڻڪ پيش ڪيو ويو. حيدرآباد سنڌ جي عوام کي ٽي پارٽي اچ ۾ اهڙو ئي پسند پيو جهڙو اڌ صدي کن اڳي پسند پيو هو. *

ٽي پارٽي ٺاڻڪ آل انڊيا ريڊيو ٿان نه رڳو سنڌيءَ ۾ پر اردو ۽ هنديءَ ۾ به براڊڪاسٽ ٿيل آهي ته ڪن ٻين ٻولين ۾ به ڇپيو ويو آهي. هن ٺاڻڪ جي اهڙيءَ لائبريري لوڪ پريتا لاءِ پروفيسر پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکي ٿو:-

”ٽي پارٽي ۱۹۳۵ ۾ پهرين ڇپيو هو. تنهن کانپوءِ ڪيترن اسڪولن، ڪاليجن ۽ منڊلين اهو ٺاڻڪ ور ور ڪري ڪاميابيءَ سان ڪري ڏيکاريو هو. ان جو اردو ترجمو پروفيسر ٽائبر جو ڇپيل ۱۹۴۳ ۾ آل انڊيا ريڊيو (دهلي) ٿان پٺا پيش ڪيو ويو هو. منهنجن ٺاڻڪن مان ”ٽي پارٽي“ سڀني کان زياده شهرت حاصل ڪئي آهي ۽ عجب جي ڳالهه آهي ته طبيعت ۾ مذاق جو مادو ڪم هوندي به گهڻو ٺاڻڪ نويس هئڻ جي دعويٰ ڪندي نه هيءَ منهنجو مذاقي ٺاڻڪ ئي سڀني کان وڌيڪ لوڪ پسند ثابت ٿيو آهي.“

حقيقت ۾ هي ٺاڻڪ پروفيسر جي گهري دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ ان زماني ۾ ئي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري لاهور ۾ اترقي پسند ليکڪن جي جماعت ۾ ليکڪن اڳيان پڙهيو هو. اهو ڪم وڻيو هو. ڪن خاص-رين نه ان ئي

ٻڌندي راءِ زاني به ڪئي هئي. اهڙي رپورٽ ان وقت لاهور جي مڪيه انگريزي روزاني اخبار ”ٽربيون“ ۾ به ڇپي هئي. ان ۾ ڄاڻايل هو ته ”لاهور ترقي پسند ليڪڪن جي ليگ جي پريزيڊنٽ ٽائير صاحب جي صدارت هيٺ، پنڄاڻي ساهت سپا جي ڪلب هائوس ۾ ٿيل گڏجاڻيءَ ۾، خالصا ڪاليج جي پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ ايم. يو. ملڪاڻي جي لکيل دلچسپ ٺاڻڪ جو سهڻي انگريزيءَ ۾ ڪيل ترجمو پڙهيو. ان ٺاڻڪ، خاص ڪري، سنڌ جي جوانن جي، مادرن هلت ڇلت تي لکيل اسڪٽ طور ڏاڍو مڙو ٺنو.“ □

پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ پڻ ٻڌندي مٿر ملڪاڻيءَ کي ۴- جون ۱۹۳۵ تي لکيل خط ۾ ”ٽي پارٽي“ ٺاڻڪ جي انگريزي ترجمي بابت احوال ڏنو هو ته ”مون ٻڌندي اهو ٺاڻڪ ”ٽي پارٽي“ ترقي پسند ليڪڪ جماعت اڳيان پڙهيو. اتي هرڪنهن ميهه ۾ ان کي سارا هيو... هڪ ڇڻي ته اُتي چيو: اهو اهڙو ته سنو هو جو ان تي لکڻي ڪري نٿي سگهجي. پوءِ به ڪي سرال پڇيا ويا: ڇا ٺاڻڪ وارو واقعو سچو آهي يا اهو وڌاءُ آهي؟ ٻيو ته ترقي پسند ليڪڪ جي نقطه نگاهه کان اهو رجعت پسند نه ڪونهي، ڇو ته اها ترقيءَ تي ننڍي نه هئي؟ ”مون ٻڌندي سوالن جا جواب ڏنا، جيڪي حاضرين کي تسلي بخش لڳا... حاضرين به فيصلو ڏنو ته ٺاڻڪ برابر ترقي پسنديءَ خلاف نه هو... مون هينئر ڏيان ڇڪايو ته ترجمي ۾ اڃا به ڪجهه اصلوڪي ٺاڻڪ جون سهڻيون ڳالهيون اچي نه سگهيون آهن ته به هنن چيو، ڇڻن ٺاڻڪ انگريزيءَ ۾ آهي، تنهن به سچو ٻيو ڏاڍو آندو ٿيندڙ آهي.“

ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ جي خط مان ظاهر آهي ته جڏهن هندستان ۾ ترقي پسند ليڪڪن جي هلچل ۽ جماعت بنديءَ

□ روزاني ٽربيون، لاهور، ۴- جون ۱۹۳۵

لاءِ ڪوششون ٿي رهيون هيون، تڏهن اسان جو چوڻي ۽ جو نائڪ نويس پروفيسر منگهارام اڏارام ملڪاڻي به پنهنجي هن دوست معرفت انهن سان لهه وچڙ ۾ هو.

پاپ ڪين پڇ

هن ڳڻڪي جا اڪاڻڪي، هڪ آرٽڪل ”بتي“ ۽ ٻئي مذاقي نائڪ ”ليڊيز ڪلب“ کانسواءِ ٻيا سڀ پيار ۽ ان بابت ڪليو اظهار سان واسطو رکن ٿا، جن کي ليکڪ ڪڏهن نازڪ نه ڪڏهن اُگرن مسئلن وارا نائڪ ٿو سڏي.

ليڊيز ڪلب نائڪ، ٽي پارٽيءَ وانگر نه صرف ڪلائيمڊڙ طنزي جهڙو آهي پر ان ۾ پارٽ ڪندڙ به سڀ استري-ڀائر آهن. هي نائڪ ڏيکاءِ پسند زالن جي گلاڻ-وريءَ واري، عادت کي بخوبي بي نقاب ٿو ڪري. اهو اڄ به معذرت ڀريو ڪامياب جهڙو آهي.

”بتي“ نائڪ مسلم جيون ۽ هارين جي مسئلي تي اڌ صدي کن اڳ جو لکيل پهرين اهڙو جديد اڪاڻڪي آهي. ان ۾ زميندارن جي ڏاڍائيءَ ۽ هارين جي سڃاڻيءَ ۽ سندن حقن جي حمايت جو چٽ چٽيل آهي. هن ۾ ڏيکاريل هارين سان ٺاهه ڪندڙ زميندار جي ڪردار لاءِ اُتساهه، پروفيسر کي پنهنجي ترقي پسند زميندار پيءُ مان مليو هو، جنهنڪري ئي هي نائڪ آرٽيڪل آهي.

هن مجرمي ۾ مسلم جيوت وارو ٻيو به نائڪ آهي ”ضعيف انسان“. اهو پيار، مڱڻي ۽ شاديءَ جي وڃڻ تي سٺو نائڪ آهي. پروفيسر جهڙا هندو نائڪ نويس نه رڳو— ان زماني ۾، پر اڄ به ورلي اهڙو مسلم زندگيءَ وارو جهڙو ٿا لکن.

”اڪيلي دل“ اڪاڻڪيءَ ۾، مرد جو مجبور ٿي جيئري ئي جيئري شادي ڪرڻ واري مسئلي جي، اوڪ ڊوڪ ڪيل

آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته اهڙي شادي خاص ڪري زال
مڙس جي اڻٺهڪندڙ سڀاءَ جي ناسازيءَ ڪري ضروري ٿي
پوي ٿي. هن نائڪ جي وشيه اڄ ته عام جام نظر اچي ٿي،
ليڪن جڏهن اهو لکيو ويو هو — وڏهن اها ڏاڍي نازڪ ۽
غـير رواجي هئي. انـڪي پروفيسر لهايت دلچسپيءَ سان
نباھيو آهي. ان لاءِ کيس اٽساهه — برڪ ليڪڪ ۽ سماج
سڌارڪ رشي ڏيارام گدومل جي جيوت جي آخري دور
مان مليو هو. هي نائڪ اربيل به ان کي ئي آهي.

”پاپ جو ڪيترو“ پروفيسر جو — پهرينون پهرينون نائڪ
آهي جو ۱۹۳۰ ۾ ڇپيو هوس. ان ڪري اهڙو اڻردار ٿيو
لڳي. خاص ڪري انجي وشيه به رواجي زباني حسد بابت
آهي ۽ ڪجهه ٿورو حصو ناچائڙ سيڪس سمبند وارو آهي.
اهڙو ئي گهٽ اڻردار به — ڇهه ڪيترو هن مجموعي جو آهي
”پاپ ڪين پڇي“. ان ۾ زندگيءَ کان بيزار ٿيل ماڻهوءَ کي
آپگهاٽ ڪرڻ جي حمايت ڏيکاريل آهي. اهو موضوع
البت ڪافي ڌيان جوڳو آهي.

هن ڳڻڪي جا ٽي ڇهه ڇڻا ۱ — دل ۽ دماغ ۲ — به پيئر
۳ — بي زال، پيار جي ٽڪنڊي تي لکيل آهن. پهرئين ۾
پتي پتي ۽ پتيءَ جي شاگرد پائي آهي، جا پتيءَ جي شڪ
جو سبب بڻجي ٿي. اهو آخر ۾ دور ٿي وڃي ٿو. ٻئي
نائڪ ۾ ننڍي ۽ وڏي پيٽ ۽ هڪ پروفيسر آهي، جنهن کي
ٻئي پيار ڪن ٿيون. پر هو وڏيءَ کي چاهي ٿو ۽ ننڍي
پاڻ کي سمجهائي ٿي ۽ هنن جي وچ مان لڪري وڃي ٿي.
ٽئين نائڪ ۾ وري پتيءَ، پتيءَ ۽ سندس پهرين زال وارو
پت آهي. ان جوان پت جو پنهنجي جوان مائيلي ماءُ سان
پيار آهي. هي ٽيئي ڇهه ڇڻا جيترو مڏو وگيالاڪ ۽ نازڪ نائن
وارا آهن، اولهرو ئي انهن ۾ گهرائي گهٽ آهي.

ڪڙڪپيتا پيا ٿمڪن

هن مجموعي ۾ ٽي ٺاڻڪ هائوڪي زمالي جا ۽ ٽئين ٺيڪڪ ۽ موضوع وارا آهن. ۱- سونهن جو نـمـاءُ ۲- پرڀـم جي سڃاڻ ۳- ڪڙڪپيتا پيا ٿمڪن. پهرئين ۾ آفيس ۾ نيم لنگي سونهن جي نمائش ڪري ست وڃائڻ واري چوڪريءَ ۽ ان سان شادي ڪرڻ واري بردبار جوان جو چتر آهي. ٻئي ۾ ٻنهي ۽ ٻنهي جو هڪ ٻئي کي بي دليو پيار ڪرڻ ۽ سڄيءَ دل سان پيار جو نتيجو ڏيکارڻ آهي. ٽئين ٺاڻڪ ۾ وري جواني ديوانيءَ جو درشيو چٽيل آهي. هي ٽيئي ايڪاڻڪي، اڇڪلهه جي چٽواڳ هلت تي زوردار چوٽ هڻن ٿا. ٽيئي سڀاويڪ ۽ الردار آهن.

هن مجموعي جو چوٿون ڇهڙو ”ڇڪڻ جو قول“ وئشيا کي پيار ڪرڻ ۽ پرڻجڻ جي وشيه بابت آهي. پر ان جو ڍنگ ۽ حل روايتي نموني جو آهي. هن ٺاڻڪ ۾ جيتريڪ سڪس جو ڪجهه ڪليو اظهار آهي، پر اهو سماجڪ مقصد جي لحاظ کان ڪيل آهي.

هن مجموعي جا باقي ٻه ايڪاڻڪي ”ماتا جي ممٽا“ ۽ ”بتا جو پاپ“ اٽلر-جائي وهانءَ ۽ مائٽن جي ٽنگڊيءَ ۽ زور واريءَ جي تصوير پيش ڪندڙ آهن. ليڪن اهي پروفيسر جي ٻن اهڙين وشين وارن ٻين ٺاڻڪن ”مئلپ“ ۽ ”ايڪتا“ جهڙا الردار ۽ ڪامياب نٿا لڳن.

آخري ڀيٽ

هن ڳڻڪي جا ٺاڻڪ جدا جدا موضوعن ۽ ٻرندڙ مسئلن وارا آهن. ڪن ۾ ٽئين ٺيڪڪ ٻه ڪم آندل آهي. ”پيار ڪين پيسو“ پيار جي شاديءَ ۽ ڏيتي لپتيءَ جي وشيه تي سنو ۽ ڪامياب ٺاڻڪ آهي. ڏيتي لپتي طلب ڪري چوڪري بردباري ۽ بهادري ڏيڪاري پنهنجي ٻرندڙ سان پرڻجڻ کان

انڪار ڪري ٿي ۽ جيڪا ڳالهه نائڪ کي جالدار بڻائي ٿي. ”پيءُ ۽ ڌيءُ“ ۽ ”پيريءَ جو ٽوشو“ ٻئي ڇهڻا پرڏ اوسٽيا سان لاڳاپو رکندڙ آهن. پهرئين ۾ بيمار ٻڌي پيءُ سان ڌيءُ شاديءَ بعد اصل رستو ٿي ڪٽي ٿي ڇڏي. نائڪ جي ٻچائي، پيرسن پيءُ لاءِ همدردي پيدا ڪري ٿي. هن ايڪاڪيءَ مان جهولي ۽ نئين پيڙهيءَ جو ٽڪر به ظاهر ٿو ٿئي. پر ساڳئي مقصد وارو ٻيو نائڪ ”پيريءَ جو ٽوشو“ اهڙو اثر دار ٿو لڳي. ان ۾ هڪ ڦاڙ پيرسن پيءُ ۽ سندس بيرحم زال، ٻنهي جا ڪردار سهاوڪ گهٽ ٿا لڳن.

”روپ ۽ ڪلا“ ڇهڻو هن مجموعي جو نئين نـرـالي وشيه وارو آهي. ان ۾ نائڪي ڪم ڪندڙ ڪلاڪارن جي نـخـرن ۽ هدايتڪارن جي مشڪلاتن جي موضوع کي دلچسپ نموني تباهيو ويو آهي.

”باب جون پاڙون“ ۽ ”هوگليءَ جي ڪناري“ لالي به نائڪ پٽ هن مجموعي جا ٺيڪنڪ ۽ وشيه جي لحاظ کان هاڻوڪي نئين زماني وارا آهن. ٻنهي ۾ سيڪس جي پياس ٻجھائڻ جو چتر چٽيل آهي. پهرئين ۾ هڪ وڏيءَ عمر وارو مرد پنهنجي ڌيءَ جيڏي چوڪريءَ مان اها پياس ٻجھائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته ٻئي نائڪ ۾ وري مرد پنهنجي آيا مان سيڪس جي بڪ مڏائڻ چاهي ٿو ۽ سندس پٽني هنجي دوست مان اها پياس ٿي ٻجھائي. پروفيسر ملڪاڻيءَ ٻنهي ڇهڻن ۾ ان سيڪس جي چٽواڳيءَ جي مسئلي کي سماجڪ روپ ۾ پيش ڪيو آهي ۽ حالتن کي ذميوار ٺهرايو آهي، جن جي ٿي ڪري هي گناهه ٿيا هئا.

سمند جي گجڪار

ايڪا ٺڪين جي هن آخرين مجموعي ۾ ٽي نائڪ ۱- سمند جي گجڪار ۲- ڪوڙو ڪلنڪ ۽ ۳- چيون ناس، ڌار ڌار ٿي

به ڪامياب لڳن ٿا ته اهي گڏ هڪ وڏو تفصلو ٺاڻڪ به لڳن ٿا. اهي ٻين ٺاڻڪن وانگر، پروفيسر ملڪاڻي جي نه رڳو شخصي آزمودني يا مشاهدي تي ٻڌل آهن، پر اصل سندس زندگيءَ جو ئي حصو آهن. جڏهن هن ان مجموعي جي مهاڳ ۾ پاڻ به لکيو آهي. پروفيسر هي ڳڻڪو، اصل آزمودني آهي انهن ٽن ايڪانڪين جي ٺاڻڪا کي، جهڙن سان سندس سڄو ۽ پوئر پريم هو. ان مان پروفيسر جي صاف دلي، صاف گوئي ۽ صداقت بخوبي ظاهر آهي.

ٻهريون ٺاڻڪ ”سمند جي گچڪار“ هڪ ماسٽر موهن جو ”جوهو“ سمند جي ڪناري تي، پنهنجي سامانڻايل شاگردن پاڻيءَ مٿان سان پيار ۽ شاگردن پاڻيءَ جو ٻئي ڪنهن سان مڃڻ بابت آهي. ٻيو ٺاڻڪ ”ڪوڙو ڪلڪ“ موهن جو پاڻ تي مٿان سان نهنائي پيار هئڻ جو ڪوڙو ڪلڪ ڪٽي به مٿان کي ٻئي ڪنهن سان شادي ڪرڻ لاءِ مڃائڻ بابت آهي. ٽيون ٺاڻڪ ”جيون ناس“ پنهنجي ٺاڻڪن جي چڻ چوڻي آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته مٿان، موهن کي ڇڏي، ٻئي شخص گوپال سان مڃورن پڙهجي چڙواڳ، حياتي گهاري ٿي. هڪ ڏينهن جو ٿا ۽ ريس ۾ هارائڻ ڪري قرضي بڻجي موهن کان ۷ هزار رپيا اڌارا وٺڻ لڳي ٿي. موهن ۽ سندس پٽن، مٿان جي زندگي سڌارڻ جو انجام ڪن ٿا. مٿان جي ڪردار جي چڙواڳيءَ وارو ڦيرو سڀاويڪ ۽ حقيقي ٿو پاسي ۽ ٺاڻڪ جو مقصد برثواب ڪري ٿو ته ٽئين ٺاڻڪ کي اڳين ٻن ٺاڻڪن کان به وڌيڪ دلچسپ ۽ ڪشمڪش وارو بڻائي ٿو. هن ڳڻڪي جي ”پراج“ ايڪانڪيءَ ۾، هارين جو پنهنجي زمين سان لڳاءُ ۽ نيڪيدار ۽ انهن جي دولاب ڪري، نديءَ تي ٻڌل بند ٺهڻ جي تمنا جي تصوير ڏنل آهي، جا هارين لاءِ همدردي ڄاڻائي ٿي. اڌ صدي کن اڳ،

جو لکيل هي ٺاڻڪ اڄ به نئون نڪورو ٻيو لڳي ۽ اسانجي ملڪ جي اڄوڪي حالت جي به بخوبي ترجماني ٿو ڪري. آخر ۾ اٽو ڪيل ٺاڻڪ ”دلسوز داستان“ ۽ ”بي جوڙ ٻنڌن“ به هن مجموعي ۾ ڏنل آهن. پهلوان، شيڪسپيئر جي ”مد سمر ٽائيٽس ڊرام“ جي آڌار تي لکيل جهولي قسم جي ٺاڻڪ ڪاريءَ تي مذاقي طرز آهي. ٻيو وري بيلجيم جي ٺاڻڪ لويس ”مئٽرلڪ“ جي ٺاڻڪ جي آڌار تي لکيل آهي. ليڪن اهي ٻئي ٻين ٺاڻڪن وانگر حقيقت نگاريءَ وارا نه هئڻ ڪري انهن وانگر اثر دار ۽ دلچسپ نٿا لڳن.

پروفيسر ملڪاڻي جي اصولن ايڪالڪين جي هن مختصر سماليڪا مان پتو پڌرو آهي ته سندس ٺاڻڪ نه صرف زندگيءَ ۽ سماج جا پر انسان جا پالت پالنت روپ ٻڌائين ٿا، جيڪي ڪٿي حقيقي آهن نه ڪٿي باغي آهن، نه ڪٿي انسانيت پسند نه ڪٿي ترقي پسند آهن.

باب (۹)

تنقيد نگار ۽ تاريخ نويس

پروفيسر ملڪاڻي ۽ جديد سنڌي اڪاڊميءَ جي جنم داڻا سان گڏ هڪ چوڻيءَ جو تنقيد نگار ۽ ادبي تاريخ نويس بڻا هو. البت پنهي صنفن تي قلم آزمائي ناٿڪ نويسيءَ ۾ مڪمل مقبوليت حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي، ۱۹۴۰ واري زماني ۾ ڪيائين. ان وقت هن جدا جدا هڙن ۾ سنڌي نثر جي جدا جدا شاخن تي ڪجهه ليکڪا، جن ۾ الهن جي ترقيءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو ورتل هو. ڪي ٿورا ليکڪ عملي تنقيد تي به لکيا هئائين. ليڪن ورهاڱي بعد ڀارت ۾ اچي ادبي تاريخ ۽ تنقيد کي جيڪا اوج ڏنائين، سا سنڌي ساهت جي لاهاس ۾ هڪجي هڪ اُڻ وسرندڙ ڏين ليکجي ٿي. بمبئيءَ ۾ لڏي اچڻ کان پوءِ جڏهن هند ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو. ان وقت هن ۱۹۵۰ ۾ جيڪو پهريون ڪتاب شايع ڪيو سو هو ”ادبي اصول“. ان ۾ ساهت جو اديب، نثر، نظم ۽ ناول ناٿڪ، مضمون، تنقيد ۽ اڪاڻيءَ جا مول متا، سليس سپڪ، سنڌيءَ ۾ مختصر سمجهايو اٿس. ان سان گڏوگڏ هن سنڌي ساهت ۾، لکين سجاڳيءَ جي سري سان سنڌي نظم ۽ نثر جي سڀني شاخن جو مختصر تاريخي جائزو به ڏنو آهي. ان کان سواءِ ٻين وڏن ناٿڪن ۽ ٽن ناولن جون سماوچنائون به ”ادبي اصول“ ۾ ڏنل آهن.

مطلب ته ۱۱۰ صفحن واري هن ڪتاب ۾ ادبي تنقيد (اصولي توڙي عملي) به آهي ۽ ادبي تاريخ به آهي.

ورهائي ٻڌائڻ ڀارت ۾ اهڙي قسم جو اهو پهريون ڪتاب ڪيو هو. ان جي خوب آڃيان ٿي ۽ ادبي اڀياس ڪندڙن کي ”ادبي اصول“ ڪتاب ڪارائتو لڳو. ان لحاظ کان پروفيسر کي انهن ٻنهي صنفن جي ڀارت ۾ شروعات ڪرڻ جو شرف حاصل ٿئي ٿو.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته ”ادبي اصول“ ۾ ادبي تنقيد توڙي تاريخ مختصر ۾ ڏنل آهي. ان ڪري سڀاويڪ ٻنهي صنفن جي تفصيلوار تصوير پسڻ جي آئيد برصواب نه ٿي ٿئي. اها هڪ وڏي ڪمي آهي، جيڪا پروفيسر ملڪاڻي ۽ اڳتي هلي پوري ڪئي.

پروفيسر ”ادبي اصول“ ۾ برابر درياھ کي ڏکي ۽ ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان مان هن جي ساهت جي متن، خاص ڪري اُدش بابت ڏنل سمجهاڻي ۽ ۾ ڪجهه تضاد پيدا ٿيا آهن. انهن مان ڪي، هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ درست ٿي ڪيا هئا. ڇو ته انهن ئي پروفيسر سان نوجوان ترقي پسند اديبن جو ڪافي بحث مباحثو ٿيو هو. جن سان هر هفتي سنڌي ساهت منڊل جي ادبي ڪلاس ۾ ڪجهه رايون ٿينديون هئس. انهن مان ڪي ته ساهت جي اُدش ۽ اصولن تي هر راءِ ڏيڻ هيون. ان ڪري ”ادبي اصول“ ڪتاب نه رڳو ادبي اڀياس ڪندڙن لاءِ، پر خود اديبن ۾ ادب جي اصولن وغيره جي اوک ڏوڪ ڪرڻ لاءِ به مددگار ثابت ٿيو.

”ادبي اصول“ جي آڃيان بعد پروفيسر ملڪاڻي ۽ جو قلم ادبي تاريخ ۽ تنقيد تي ليکن تي ليز رفتار سان هلايو. جدا جدا مخزنن ۾، سنڌي لئنگئيج جي لئنگئيج جي اوک، ڏوڪ ۽ ڀارت ۾ ڇپجندڙ ساهت خاص ڪري ناولن ۽ ڪهاڻين جي ڳڻتن تي سمولوچنائڻ ۽ آلوچنائڻ جا مضمون هڪٻئي

پٺيان ايندا رهيا. انهن مان هڪ طرف ورهاڱي کان اڳ، واري ساهت جي حالت جي سڌ ٿي پيئي ته ٻئي طرف پارٽ جي نئين سنڌي ساهت جي پرک پئي ٿي ۽ نون ساهتڪارن کي سونهپ به پئي ملي. اهڙا ڪافي ليکڪ، پروفيسر انگريزي مخزنن لاءِ به لکيا.

نيٺ اهو ڏينهن آيو جڏهن پروفيسر جي شاهڪار ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ سچ، جي روشني ڏني. پر ان لاءِ هن کي، ڪتاب جي پبلشر کي پئسي جي چڱي چوڪي مدد ڪرڻي پيئي. ڊسمبر ۱۹۶۸ ۾ ڪتاب ڇپيو ۽ ٻئي سال ان کي ساهت اڪادمي جو اعزاز مليو. پروفيسر جا سالن جا پورهيا ٿاڀ پيا. ان کان ٿورو وقت پوءِ اڪادميءَ کيس پنهنجو فيلو مقرر ڪيو. اها هڪ يگاني عزت افزائي آهي جيڪا سنڌين مان رڳو هن کي ئي حاصل ٿي آهي.

سنڌي جنتا ته اڳيئي هن جي نانڪن، سماج وڃڻاڻن، آلوچڻاڻن، مضمونن وغيره وڃڻاڻن جي سواگت سان پروفيسر کي پنهنجو لاڏاڻو ليکڪ بڻائي ڇڏيو هو. باقي به هن تاريخ واري شاهڪار ڪتاب سندس هاڪ هند - سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وسيل سنڌين ۾ ڦهلائي ڇڏي. ڪجهه وقت پڇاڻان اها سنڌي نثر جي تاريخ سنڌ ۾ به ڇپي ويئي ته سنڌ جا ليکڪ پڻ هن ڪتاب تان مدد وٺڻ لڳا ۽ پنهنجا ڪتاب پروفيسر کي آڻڻ لڳا.

سچ، نه ادبي تاريخ جي لحاظ کان اهڙو ڪتاب هن کان اڳي سنڌي ساهت ۾ نه ڇپيو هو جنهن ۾ شروعات کان وٺي ورهاڱي تائين سنڌي نثر جو سلسلو وار ۽ تفصيلوار انھاس هجي. ان ۾ ڪهاڻي، ناول، نانڪ، ايڪانڪي (۽ اسٽيج) مضمون ۽ تنقيد جي نه رڳو تاريخ آهي، پر تحقيق به آهي

نه ڪٿي ڪٿي رچنائن جي مثالن سان تدقيقي جائزو به آهي. هن ڪتاب مان هو ساهتڪ اڻهاسڪار سان گڏ ڪوچنيڪ ۽ آلوچڪ پڻ سڏائي ٿو. هيءَ تاريخ سليس عبارت ۽ سٺي ۽ روچڪ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. هي هڪ ئي ڪتاب سنڌي نثر جي شاهوڪار هئڻ جو لاثاني ثبوت آهي.

تاريخ نويسي به هڪ ادبي فن آهي. جدا جدا رچنائون پڙهي، ڪٿان ڪٿان انگ اکر، حقيقتون ۽ حوالا ڳولي گڏ ڪري، سلسلي ۾ ڳنڍي، هار ۾ پوئي ۽ ان مان معنيٰ ڄاڻائي ڳولي، وري پنهنجي پرڪ جو پوش ڇاڙهڻ سان ئي ڪا ادبي تاريخ جڙي ٿي. اها به تخليقي قوت طلبي ٿي. پروفيسر جي سنڌي نثر جي تاريخ، اهڙي ادبي تاريخ جو مثال آهي.

پروفيسر هن تاريخ ۾ سنڌي نثر تي، ادبي نگاهه کان سواءِ ڪٿي ڪٿي اڻهاسڪ، سماجڪ، آرٽڪ ۽ منروگيانڪ درستي پڻ وڌي آهي. نه رڳو ايترو پر ان ۾ ”سنڌي ادبي هلچل“ ۽ مکيه ساهتڪ ۽ ناٽڪي سنسٽائن، منڊلين، اخبارن، رسالن، پرڪاشڪن تي به روشني وڌي آهي. البت ڪٿي ڪٿي تفصيل غير - ضروري ۽ غير - اهم ڀاسن ٿا. اهي پروفيسر جهڙي پارڪوڙ جي نظر کان بچي هن ڪتاب ۾ نه اچڻ ڪپندا هئا. ان هوندي به، ههڙو املهه اڻهاس - گرنٽ ساهت کي ساهه سان سانڍيندڙ، ڪتابن جو ڪپير ديوتا ۽ تاريخي، تحقيقي ۽ تدقيقي تهيز جو مالڪ پروفيسر ملڪاڻي ئي رچي سگهيو ٿي.

پروفيسر ملڪاڻيءَ ورهاڱي کان پوءِ بمبئي ۾ سنڌي ساهت جي اڻهاس، آنتيءَ، آلوچنا ۽ سمالوچنا وارا اڌ سؤ کن ليکڪ شايع ڪيا، تن مان ڪي ٿورا سنڌي نثر جي تاريخ ۾ شامل ڪيائين. باقي ٻيا هن جي ٻن مجموعن (۱) ڀارت

۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو ۽ (۲) سنڌي ساهت جي سمالوچنا ۾ درج ڪيل آهن.

پهريون مجموعو سندس ديھانت کان ۵-۶ مهينا اڳ ۾ لاء ۱۹۸۰ ۾ ڇپيو هو. ان لاء پاڻ جيڪر سمورو مواد ڇرنديو هئائين، سو نه ڇپجي سگهيو هو. ان ڪري باقي ڇپيل مواد ۽ ٿورو ڪجهه ٻيو گڏي ٻئي مجموعي ۾ شامل ڪيو ويو، جيڪو سندس پهرين ورسِيءَ جي موقعي تي شايع ٿيو.

هي ٻئي ڪتاب ڀارت ۾ ڇپيل سنڌي ساهت جي سلسليوار انھاس بابت برابر ڪرڻهن، پر انهن مان ساهت جي سڀني شاخن - ناول، ڪھاڻي، ٽائڪ، مضمون ۽ ڪرٽا جي ترقيءَ جي جهلڪ ۽ مختصر پرڪ ضرور ملي ٿي. ٻنهي جو ڪل مواد لڳ ڀڳ ”نثر جي تاريخ“ واري اڳئين ڪتاب جيترو آهي. انهن ۾ ۳۰ کن سالن ۾، جدا جدا شاخن وارن جي هڪ سؤ ليکڪن جي ڪتابن ۽ ۲۵ کن مخزنن ۾ ڇپيل رچنائن تي ٺيڪا ڏنل آهي. اها گهڻوڻو تنقيد (آل-وچنا) آهي پر ڪٿي ڪٿي تبصرو (سمالوچنا) يا رائزي به ٿي پيئي آهي. ان سان پاڻ پروفيسر، ورهاڱي بعد جو هڪ چوٽيءَ جو پارکو ۽ ٺيڪاڪار سڏائي ٿو.

هر ليکڪ ۽ آلوچڪ وانگر پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به پنهنجي ادبي نظريو هو. اهو هو ”ادب برائي زندگي.“ ان جي ڪسوٽيءَ تي ئي هن رچنائن جي پرڪ ڪئي آهي. اها نه فقط رچنا جي بناوٽ تي پر روپ تي به ڪيل آهي. پروفيسر خوين ۽ خامين، ٻنهي جو ذڪر ڪيو آهي. اصل ڪٿي ڪٿي نه ننڍي ۾ ننڍي خوبي يا خامي به سندس ٺيڪا کان بچي نه سگهي آهي. البت نون ليکڪن ۽ اُسرنڌڙن اديبن کي اُتساهه ۽ همسٽ ڏيارڻ لاء پروفيسر هئڻ جي قدرشناسي ڪرڻ لاء پنهنجي قلم کي ڪجهه چوٽ ڇڏيو

آهي. ليڪن ان ڪري ائين چوڻ اڻڀرڻ ٿيندي نه هون جي
تئيد يا تبصرو رڳو ساراھ وارو ئي آهي. اهڙا مثال هنن
ٻنهي مجموعن ۾ بلڪل ڇڏا پايا ملندا.

پروفيسر هاجيڪار لاڙن، غير محتمل خيالن ۽ سنڌي
ٻوليءَ جي غلطي کي پنهنجي تئيد جو ٽڪو نشانو بڻايو آهي.
پوءِ ڀلي نه اها تئيد نون ۽ اُسرندڙ ليکڪن تي چو نه
ڪيل هجي.

پروفيسر ”سنڌي ساهت جو مختصر جائزو“ ڪتاب ۾
نَوَن ڪهاڻيڪارن جي غلط ويچارن تي ٺڪڻي ڪندي
هڪ هنڌ لکي ٿو، ”... جيڪڏهن ساهت ۾ انساني جيوت
۽ ان جا ڪردار نه آيا نه باقي ڇا آيا! افسانوي ادب
واقعن ۽ ڪردارن کانسواءِ ڪيئن چڙي سگهندو؟... جيڪڏهن
احساس ۽ آزمودن جي سچائي ۽ ان جو ايمانداري ۽ پريو
ڪلامڪ اظهار ئي ادب جي تخليق ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن
نه ان احساس جي سچائي ۽ انساني جيوت ۽ ڪردار ٺاهڻ
اچي وڃن ڇا؟ زندگي ۽ ڪردارن تي ادب نه لکيو نه باقي
ڇا ئي لکيو؟ فقط ”ڀڳ ڀڳ“ ۽ ”ڀڳ چيٽا“ تي فيلسوفان
ليکڪ پيا لکيا ڇا؟ اهو نه قبرستاني ادب ئي هوندو، نه
زندگانيءَ جو ادب. تنهن جي معنيٰ نه باقي رهجي ويو جيون
جو الجھڻ، ڪوهڙو ۽ ٽٽل، ڪوڪلي، يونگي، تراشا پري زندگي،
جن کي ئي ”لئين“ ادب جا موضوع سمجهيو ٿو وڃي!
... جيڪڏهن ڪي ساهتڪار، جيون جي ٽٽل ۾ نه، پر
جيون جي جوڙڻ ۾، احساس جي سچائي ڏسن، يا ٽٽندڙ
جيون کي جوڙڻ جي ڪوشش ڪن، نه اهو نئين ڀڳ جو
ساهت نه ٿيو ڇا؟ پنهنجي خيال ۾ اهو سچو ساهت آهي،
پر هي ٺٺي ساهت آهي. اهو شفي ساهت آهي ۽ هي
ٺٺي ساهت آهي.“

ساڳيءَ قسم جي تنقيد، نئين ڪوٽا وارن جي هاجيڪار لاڙي تي ڪندي، پروفيسر مٿئين ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ چوي ٿو، ”نئين ڪوٽا رچيندڙن وٽ جيون جي فيلسوفي به ڪانه آهي. هنن جي ڪوٽا مان ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته هي زندگي بي معنيٰ آهي، ان جو مقصد ڪونهي، ڪو آدرش ڪونهي، ڪا چڱائي ڪانهي، ڪا خوشي ڪانهي. جيئن محض پيڙا آهي، دڪ آهي، غم آهي. ان قسم جي فيلسوفي هندستان جي حقيقتن سان نهڪندڙ نه آهي.“

اوليءَ جي غلطي تي ٽيڪا ڪندي پروفيسر لکي ٿو، ”بي شڪايت پريوگواڊي ڪهاڻي نويسن سان اها آهي ته زوريءَ ڪهاڻين ۾ انگريزي ۽ هندي لفظ ٽنجن ٿا! مان سمجهي ٿو سگهان ته سوان سنڌي لفظن جي بدران، انگريزي ۽ هندي لفظ هروڀرو ڇو ٿا استعمال ڪيا وڃن، يا جن انگريزي لفظن جا هم-معنيٰ سنڌي لفظ اسان وٽ آهن، انهن بدران به انگريزي لفظ ڇو ٿا ڪم آندا وڃن؟ جي اها حالت رهي ته مرض اهڙو نه وڃندو ٿو وڃي جو ڪجهه وقت بعد سنڌي ڪهاڻي، سنڌي نه رهندي، انگريزي يا هندي ٿي ويندي!... ڪنهن مهل شڪ ٿيندو آهي ته انهن اونهال ليکڪن ڪڏهن سنڌي ويا ڪرڻ جو اڀياس به ڪيو هو يا نه! ويا ڪرڻ نه ڇڏيو. ڪيترن ڪهاڻي نويسن کي صحيح هجيئون به لکڻ لڳيون اچن....“

پروفيسر جي هن ٽيڙ ٻار ٿر تنقيد جو ڪن نون ليکڪن تي ضرور اثر ٿيو ٿو ڏسجي جيڪي هاڻ پنهنجين ڪهاڻين ۾ خاص ڪري صحيح سنڌي ٻوليءَ ۾ آڻڻ ۽ سنڌي جيوت تي ڌيان ڏيڻ لڳا آهن، ان مان ظاهر آهي ته هنن کي پروفيسر جي صاف گوئيءَ واري تنقيد دل سان لڳي آهي. حقيقت ۾ پروفيسر جي تنقيد يا تبصرو بعض يا

بدلي بازيء، تدقيقي يا تعصب کان آجو آهي. هن ”ادبي اصول“ ڪتاب ۾ تدقيق جا مٿا سمجهائيندي صاف لکيو آهي ته ”لکڻين کي مصنف ڏانهن هڪ مصنف وانگر دهرائي ۽ بي رائي ڏيکارڻي آهي.“ ”پروفيسر جي مٿين ٻنهي مجموعن ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو“ ۽ ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جي سمالوچنا“ جي پرک ان ڪوٽيءَ تي پوري اُٿري اچي ٿي. انڪري اهي نه رڳو عام پائڪن لاءِ، پر اديبن ۽ عالمن لاءِ پڻ اهم آهن.

باب (۱۰)

سفرنامو، سمريون ۽ نظاماڻو نثر

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ سنڌي ناٽڪ، ساهتڪ انھاس ۽ پرڪ جي ڪلا کي اڻڄ ڏيڻ سان گڏ سفرنامي، سمريون (يادگيريون) ۽ نظاماڻي نثر تي به قلم آزمائي ڪئي. انهن تي سندس ٽي ڪتاب آهن: ۱- پڇمي ياترا (۱۹۶۳) ۲- ساهتڪارن جون سمريون (۱۹۷۹) ۽ ۳- جوانيءَ جا جذبا، پيري ۽ جون يادون (۱۹۸۵).

پروفيسر کي ننڍي هوندي کان ئي سفر سفر جو ڏاڍو شوق هوندو هو. شاگرد توڙي پروفيسر توڙي ليکڪ جي حيثيت ۾ هو گهميو ڦريو هو. ڪڏهن پنهنجن استادن سان، ڪڏهن شاگردن سان، ڪڏهن اديب دوستن سان. ايڪن سڀ کان وڌيڪ اهم سفر هن جو هو آمريڪا، انگلنڊ وغيره، جڏهن هن ٽي سڄو ڪتاب به لکي ورتائين. هو ۱۹۵۸ ۾ آمريڪا ۾ پنهنجي وڏي پٽ الڊرو وٽ گهمڻ ويو هو، جيڪو گهر ٻار سميت اتي رهندو هو. اتان موٽڻ تي پروفيسر انگلنڊ ۽ ڪي ٻيا يورپي شهر به گهمندو آيو. ان سفر بابت هن پهرين هڪ هفتيوار اخبار ۾ هڪ ڀيري پٺيان ليک لکيا هئا، اهي اهڙا ته ماڻهن کي وڻيا جو سفرنامي کي ڪتابي صورت ڏيڻ جي طلب ٿيڻ لڳي. پروفيسر ان کي ”پڇمي ياترا“ جي نالي سان ڇپايو. جڏهن ۱۹۶۳ ۾ هي سفرنامو ڇپيو، تڏهن سنڌيءَ ۾ ياترا ۾ اهڙو ٻيو سفرنامو موجود نه هو. پر سنڌ ۾ سيد غلام مصطفيٰ

شاھ جو آمريڪي ”سير سفر“ ڪرڻم ڏاڍو راجوڙ جو ”آمريڪا جو سفر“ ۽ عبدالحميد عابد جو سفر ”يورپ جي ڊائري“ نالي ڪتاب اڳيئي ڇپيل هئا. ليڪن پروفيسر جو سفرنامو آمريڪي زندگيءَ بابت تفصيلوار جان ڏيندڙ، تصوير ڪشي ڍارو روچڪ ۽ سٺي سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. اهو پڙهڻ سان آمريڪي شهرن، بهارن، ندين، ٻيلن، آبشارن، ٻهاڙن ۽ ٻين مشهور هنڌن جا نظارا جنسي اکين اڳيان ڦرڻ لڳن ٿا. هڪ بن هنڌ ڪشمير جي جهڳڙي ۽ جواهر لعل نهروءَ جي بيطرفدار نمٽيءَ جي آمريڪي مخالفت ۽ بي سمجهيءَ جي جهلڪ به ڏنل آهي ته اُتي جي انساني پيداوار ۽ اگهاڙپ ڪي به بي لقاب ڪيل آهي. مگر آمريڪي زندگيءَ جي خامين جي دلي بادلي ڪيل نڪتچيني جيڪا سنڌ ۾ ڇپيل مٿي ٻڌايل ٽن ليکڪن جي سفرنامن ۾ آهي سا پروفيسر جي سفرنامي ۾ ڪانهي. اها ڪمي ڪجهه ڪٽڪي ٿي. باقي ٻيءَ طرح پروفيسر جو سفرنامو ”پڇمي ياترا“ هنن سفرنامن کان وڌيڪ بهتر ۽ دلچسپ آهي. اڄ تائين هتي ٻئي ڪنهن سنڌي ليکڪ جو آمريڪي سفرنامي جو ڪتاب نه اڪتو آهي.

پروفيسر، سفرنامي ۾ ڪٿي ڪٿي قدرتي نظارن جي دلڪش تصوير ڪشي ڪئي آهي. هڪ هنڌ ٽائگرا آبشار جو چتر چٽيندي لکي ٿو، ”... شفق مان ڦري انڌڪار ٿي ويو هو ۽ آبشار جي ٻئي پاسي ڦري وڃڻ نه لکها بجلي جو دھو آڪاس ۾ پيو پوي. آبشار جي ڪنهي واري ڪٽهري تي وڃي هيٺ لهاري ڏسون ته انهن پاسي اڇليل بجليءَ ۾ ڇمڪندڙ پاڻيءَ جون ڌارا ٿون، وروڪڙ ڪنڊيون، عولين، ماڻڪن مثل ڦينگون ڦهلائينديون پاتال ۾ پيئون ڪن. اُتان ڪوهيڙي جا ڪڪر ٻاڦ وانگر مٿي چڙهندا، پکڙندا، پيا بهڪن... مطلب ته پرستان ٿي پيو. سرڳ ٻري وري ٻي

ڪهڙي هوندي!

ساهتڪارن جون سموريون

هي پروفيسر جو ۱۱ اديبن ۽ ۳ استادن بابت مختصر پر اهم يادگيريون جو مجموعو آهي. ان مان هنن جي شخصيتن جي جان ملي ٿي ته انگريزي راج جي پوئين اڌ کن صديءَ جي جھلڪ به ملي ٿي؛ خاص ڪري تعليمي ۽ ادبي، سماجي ۽ سياسي زندگيءَ جي، جنهن ۾ انهن شخصيتن پنهنجو پنهنجو پارٽ بخوبي ادا ڪيو هو.

ڪتاب ۾ هڪ سموري (يادگيري) ”سنڌي ساهت جي چوڌاري“ ۱- ديوان ڪوڙومل چندامل ۲- رشي ڏيارام گدومل ۳- مرزا قليچ بيگ ۽ ۴- پرماتند ميوارام جي آهي. هو لڳ ڀڳ همعصر اديب هئا. هنن خاص طور سنڌي نثر جي پيڙهه بخشي ڪئي. سان سان سماج، سڌار لاءِ به سرجوشي ڏيکارڻون نه جنتا ۾ به نئين زماني جي سجاڳي ڦهلائڻون.

پروفيسر هنن چئن بزرگ هسٽين جو چٽ چٽ کان پوءِ ”سنڌي ساهت جي نموري“ ۱- پيرومل مهرچند آڏواڻي ۲- جينمل پرسرام گلراجاڻي ۽ ۳- لعلچند امرڏومل جگتياڻي ۽ بابت سارو ٿيون ڏيون آهن. هي ٽيئي پاڻ ۾ همعصر ۽ همعصر هئا. پريان به نه پاڻ سڀ به هئا. جينمل جو پٽ لعلچند جي لياڻي پرتيل هو. هنن ٽنهي ساهت ۾ رچيو ته سنڌي جنتا کي به جاڳايو ته پروفيسر ملڪاڻي ۽ جهڙن اديبن کي به همٿايو.

ڪتاب ۾ پروفيسر ستن بزرگ اديبن کانسواءِ پنهنجن ٽن استادن ۱- لانا غلام علي ۲- وليرام ڏاڏاڻي ۽ ۳- صاحب سنگھ شاهڻي جون سموريون به ڏيون آهن، جن سدس شخصيت ۽ علميت تي اثر ڪيو هو. ازانسواءِ هن پنهنجن چئن همعصر

ليکڪن ۱- سرڳواسي خانچند درياڻي ۲- سرڳواسي ليکڪراج، عزيز ۳- سرڳواسي لعاسنگھ اجواڻي ۽ ۴- مرحوم دائود پوٽو جون ٻه سارو ڀيرون ڏنيون آهن. پهرين ٽي نه پروفيسر جا اصل همڪار ۽ رفيق هئا. هنن جون يادگيريون سچو پچو هنن جي موت تي شردانچالي (خواجه - عثيدت) جي روپ ۾ آهن.

پروفيسر ملڪاڻي ۽ هنن ۱۱ شخصيتن جي جهلڪ ٻسائڻ سان گڏ ڪجهه پنهنجي آتم ڪهاڻي نه ڪجهه يگ جي ڪهاڻي به ٻڌائي آهي. هو لکيو، ”مرنگي ٽن ڏينهن ۾ چار ڀاڙون روزانو خرچي ملندي هئي، جنهن مان هر ڏال واري کان ٽي پوريون ۽ مٿان روڻگ ۾ ڏال ڇڻي وئي. کائيندو هوس ۽ باقي ٻائي شام جو بئنڪ (ڏيارام گدومل جي غريزي بئنڪ) ۾ رکائي ... گهر موٽندو هوس ... ديوان ڪوڙومل پنهنجون نياڻيون وڌيا پرائڻ لاءِ بنگال موڪليون هيون. هو وئڪيشن ۾ حيدرآباد موٽنديون هيون ۽ ساڙهيون ٻائي پردي بنا هوا خوريءَ لاءِ نڪرندڙن هيون نه لانگهائڻ جون اکيون وڃي منجهن اٽڪنديون هيون ... قليليءَ ٽي ... زميندارن جي چانهه پارٽي ۾ منهنجو پتا موٽي به وئي هليو هو... مان تازو ٽاء ڪالر وارو ڪاليجي نوجوان بڻيو هوس ... بابي چيو، هل نه مرزا قليچ بيگ سان ملون ... منهنجي واقفيت ڪرايائين ... هن چيو: جوان سنڌي لکندڙ پيدا ٿين ... منهنجو ماساٽ پرمالند ميوارام رامچنداڻي عيسائي ٿيو، شڪر جو مان ڪجهه وقت مائي اٺني پيسنت جي اثر هيٺ لاسٽ ڪٽي ڌرم بدلائڻ کان بچي ويس!“

پروفيسر جي اهڙي قسم جي آتم ڪهاڻي ۽ يگ جي ڪهاڻيءَ جي جهلڪ ”سنڌي ساهت جي ٽمور-ٽي“ جي

سمرتين مان ڏنل هنن مختصر حوالن مان به ڏسي سگهجي ٿي: ”حيدرآباد سنڌ جي فوجداري گهڻي ۽ ۾... نانائي گهر سان لاڳيتو ٻيو هڪ گهر هوندو هو... والد ڪندي مان ڏسندو هوس ته الدرائين صفحي ۾ هڪ وچولي اوستا وارو شخص سمورو وقت لکندو رهندو هو... کيس دادو پيرومل کونيڊا هٿاسين... منهنجي نالي جو ننڍو سوت لڳندو هو... وچولي ڄمار ۾ بي شادي ڪئي هئائين، جنهن سان پٽس ٻوٻر رسي هليو ويو هو ۽ سڪر پئمٽ اختيار ڪري هرناسنگهه نالو رکايو هئائين (جو پوءِ لائق ليڪڪ بڻجي ويو)...

”سنڌ جي صوبي ۾ ٻئي ڪنهن به سياسي اڳواڻ جي اهڙي شاندار مرحبا نه ڪئي ويئي هوندي جهڙي چينمل پرسرام جي. ۱۹۱۹ ۾... انگريز سرڪار کيس بغاوت جي قلم هيٺ جيل اماڻيو هو... جڏهن جيل جو مدو ڪاٽي وطن وريو، تڏهن... حيدرآباد اسٽيشن تي کيس مڪي پريتمداس جي مشهور لئنڊو گاڏي ۾ چاڙهيائون... حيدرآباد جي برڪ نگر واسين ۽ عملدارن گاڏي مان گهوڙا ڇوڙي پاڻ قطار ٺاهي گاڏي گهلڻ لڳا!... حيدرآباد واسين جو هجڻ واري وٽي سان چينمل سورهي کي تخت تي وهاري سندس گاڏي گهليندو هليو... اهڙو عاليشان جلوس سنڌ ۾ ڪونه نڪتو هوندو. اسين ڪاليجي شاگرد به ٽولي ٺاهي جلوس ۾ شامل ٿيا هئاسين...

”.. ماهوار رسالن جو هائي لعلچند آم—رڌنومل هو، جنهن ۱۹۱۴ ۾ ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ برپا ڪئي... ان جي مهوري جلسي ۾ چندو پريم... مون کي ننڍي هوندي يادگيري آهي ته مرزا قليچ بيگ جي ”فيروز دل آفرور“ ۽ ”نيڪي بدي“ ۾ سندس (لعلچند جي) سچائي ۽ بردباريءَ وارا ڀارت مون کي ڏاڍو متاثر ڪندا هئا... ۱۹۲۳

۾ سندس ٺاڻڪ ”عمر ماروئي“... ڏهه دفعا کن اسٽيج تي آندو ويو، جو ان زماني جو رڪارڊ هو..“
 اهڙي طرح پروفيسر پنهنجن ٽن هم عمر ۽ همڪار اديبن کي شرڏانجليءَ ۾ چوي ٿو، ”دراڻي... جي... ٺاڻڪ ”عجب الصاف“ (۱۹۲۹) ۾ ڪن انگن اکرن جي شخصي ڪاميابي ٿي... خاص ڪري ڪماري لائن ميرچنداڻيءَ جو ڀارت جو هن ننڍڙي چوڪريءَ اهڙيءَ نه ڦڙلائي ۽ حشمت سان ڪيو جو هڪدم لالو وڃي ويس ۽ سنڌي ٺاڻڪ جي تاريخ ۾ پهرين انگن اکري نڪري نروار ٿي..... حيدرآباد ۾.....
 ”زمينداري ظلم“ جي ريلهرسل تي هيمنڊاس چنديرام هڪ ٺاهو ڪي... جوان جي مون سان واقفيت ڪرائيندي چيو: هي ائين ئي اسانجو ليڪچرار، عزيز جو حيدرآباد جي مشاعرن ۽ محفلن جو مور آهي. ٺاڻڪ جا راڻا سڀ هن جوڙيا آهن...
 چيم: مرلڪي نه سندس راڻا ڳاڙو جو موقع ٿي ڪونه ملندو، جو ڀارت اٿم پوئهي هاريءَ جو. نهن ئي عزيز چيو: تنهنجي انگن اکري ٿي ڪافي آهي. راڻا جي محتاج ڪانهي...
 ”... اڇواڻي ۽ آءُ ڪاليج ۾ هم ڪلاسي هئاسون. ٽن ڏينهن ۾ حيدرآبادي ۽ غير- حيدرآبادي شاگردن وچ ۾ سخت نفاق هوندو هو، پر اسين ٻئي دوست هئاسون ۽ ان نفاق کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسون.“
 مطلب نه ”ساهتڪارن جون سمريون“ ڪتاب ۱۴ اهم شخصيتن بابت سارو ٽين سان گڏ پروفيسر ملڪاڻي ۽ جي مختصر آلم ڪهاڻيءَ ۽ يگه جي ڪهاڻيءَ جو مڌر ميلاپ به آهي.

”جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ جون يادون“

پروفيسر جي نظاماڻي نشر جي هن مجموعي ۾ ڪل ۶۰ رچنائون آهن، جنهي مشاهدي ماڻو، لکڻ ۽ ڇپڻ جي

وقت ۾ وڏي وچوڻي پيل آهي، جيئن خود ڪتاب جي سري مان به پتو آهي. پروفيسر به مهاڳ ۾ لکيو آهي ته ”جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ ۾ ياد ڪري قلمبند ڪيا اٿم.“ حقيقت ۾ هن صنف تي قلم آزمائيءَ جي شروعات ۾ پروفيسر، سنڌ ۾ ورهاڱي کان اڳ ئي ڪئي هئي. هن گريجو لنگور جي ڪوٽائن جي مجموعي ”گاردنر“ جو ترجمو نظامي لئنگ ۾ ڪيو هو. اهو اهڙي قسم جو پهريون ڪتاب هو جنهن جو نالو رکيو هئائين ”پرست جا گيت.“ ليڪن ”جواني جا جذبا“... سندس اصلوڪو مجموعو آهي.

ان ۾ پالت پالت جا جذبا آهن. اهي گهڻا انساني سونهن ۽ پيار ۽ ڪجهه قدرتي حسن ۽ سماجي رشتن سان وابسته آهن. سراسري طور نه جذبا فاحش يا اگهاڙا آهن ۽ نه وري انهن جو اظهار ڪو اهڙي قسم جو آهي. انهن ۾ نه اجايو مبالغو (جئن جذبات جي اظهار ۾ سدائين اهڙو امڪان رهندو به آهي) ۽ نه وري مبهمتا آهي. البت ان ۾ بي باڪائي ۽ صاف گرائي، سچائي ۽ نفيسائي آهي. نزاکت ۽ صداقت آهي. نه جنسيائي ۽ نه سماجي چڙواڳيءَ جو ڪو احساس ٿو پيدا ٿئي.

هنن رچنائن ۾ جتي استريءَ جي جدا جدا اوستائين جا رنگپرنگي روپ آهن، اُتي پرش جي من - استيتيءَ جا به عجيب غريب عڪس آهن. ڪي اهڙيون رچنائون ته اصل معنيٰ پريون مٺي ڪهاڻيون بيٺون لڳن. انهن ۾ جذبات ۽ حقيقت جو مٽر ميلاپ آهي ته سماجڪ آديش ۽ منوگياڪ سچ به آهي. مثلاً ۱- کل خوشي جي ڪشش ۲- ماڻاڻپي جو مشاهدو ۳- سونهن جي سرگس ۴- ديوي ۽ انسان ۵- او اٽڪل ۶- دردناڪ زبان، سرن واريون رچنائون.

هنن رچنائن ۾ جوانيءَ جا جذبا ۽ پيريءَ جون يادون

نھايت عمديءَ عبارت ۾ ۽ ننڍين ننڍين جملن واري رنگين
۽ روچڪ ٻوليءَ ۾ ڏنل آهن. ڪٿي ڪٿي ته اهڙيون سهڻيون
لمبهيون آهن ۽ خوبصورت تصوير ڪشي ڪيل آهي جو
دل جي جذبن وارا نظارا اصل اکين آڏو اچي ٿا بيھن.
جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي نظم جي مڌر ٿا جي ڪمي ڪٽڪي ٿي
۽ نثر جي سر ٿا جي زيادتي ڪاٽي ٿي. باوجود ان جي
نظماڻي نثر جو هي ڳٽڪر سنڌي ساهت جو هڪ سهڻو
ڳهڻو آهي.

باب (۱۱)

سنڌيت جي هلچل جو رهبر

ڀارت ۾ ورهاڱي کان پوءِ وارو دور سنڌي ساهت لاءِ هڪ سونھري دور ليکجي ٿو. هن ننڍي دور ۾ اسان جي ساهت جي هر ڪنهن شاخ، ورهاڱي کان اڳ واري وڏي دور کان به گهڻي ترقي ڪئي آهي. ان بيمظير ترقيءَ جي ٽاڪ ۾ هڪ بزرگ، اديب جنهن کي ٽاڪ چارول ادا ڪيو، سو هو پروفيسر منگهارام اڏارام ملڪاڻي. هن نه صرف پاڻ ساهت سرچيو، پر ٻين ليکڪن کي به هٿايو ته نون نون ساهتڪارن کي سنڌين ڏيڻ لڳائڻ لاءِ به اُدم ڪيو. ليڪن ان سڀ کان وڌيڪ پروفيسر، سنڌي ساهت ۽ سنڌيت-هلچل جو هڪ رهبر طور ڪم ڪيو.

اها هلچل بمبئيءَ جي سنڌي ساهت منڊل طرفان شروع ٿي هئي. اها ڀارت ۾ سنڌي ليکڪن جي پهرين ساهتڪ ۽ سڀيتڪ سنسٽا هئي. اها ترقي پسند اديبن ۽ پروفيسر ملڪاڻيءَ ۽ ڪن ٻين گڏجي جنوري ۱۹۴۹ ۾ برپا ڪئي. پروفيسر ان جو جنم ڏاتا پرنڌنت بڻيو. منڊل ۾ الڳ الڳ اديبن کي يڪشميت ڪرڻ جي هندي رهنمائي ڏسي کيس هر سال پرنڌنت چونڊيو ويو. جڏهن ۱۹۶۲ع ۾ هو ڪاليج مان رٽائر ڪرڻ تي ڪلڪتي وڃي رهيو ته منڊل ٽورن سالن ۾ ئي بند ٿي ويو.

پروفيسر جي پرڏانهن هين منڊل ۱۴ سالن تائين سنڌي ساهتڪ ۽ سڀيتڪ سرگرمين جو مڪيم-مرڪز رهيو. منڊل

طرفان هر چنڊر تي ادبي ڪلاس ٿيندو هو. ان ۾ نه رڳو بمبئي ۽ سنڌو نگر (الهاس نگر) جا پر ٻاهريان ليکڪ به پنهنجون رچنائون اچي پڙهندا هئا يا پڙهڻ لاءِ موڪلي ڏيندا هئا. ڪيترن موقعن تي خاص ساهتڪ وڃين تي بهف لاءِ مثالا به پڙهيا ويندا هئا انهن سڀني تي ادبي ڪلاس ۾ تنقيد، تبصرو يا رائزي ڪئي ويندي هئي. ان مان نون ليکڪن جي رهنمائي ٿيندي هئي ته ڀڪن پختن ليکڪن کي به مدد ملندي هئي. ان ۾ پروفيسر جو هڪ تمام اهم رول هوندو هو. هو صدارت ڪندڙ جي نالي بهف جو پوڳ پائيندي پنهنجن موزون، منصفاڻي ۽ مدبراني راي ۽ ويچارن سان ڏاڍو متاثر ڪندو هو.

هن منڊل ۾ پروفيسر کانسواءِ لعلچند آءِرڊنيل، امر لعل هڱوراڻي، پروفيسر گيهيل مولچنداڻي ۽ ليکڪاچ عزيز جهڙا بزرگ به پاڳ وٺندا هئا، پر ڪن ٻين بزرگن ادبن کي نوجوانن ادبن سان پروفيسر ملڪاڻي ۽ جر ورٽل دوستاڻو ۽ برابري وارو رخ نه وٺندو هو. پر پروفيسر کي ان جي پرواهه نه هئي.

هي سنڌي ساهت منڊل ئي پهرين سندس هئي جنهن سنڌي ٻوليءَ کي پارٽي جوڙجڪ ۾ ٻين پارٽي ٻولين سان گڏ تسليم ڪرائڻ لاءِ هلچل شروع ڪئي. منڊل طرفان چيڪا ڊسمبر ۱۹۵۱ ۾ سالياني ڪانفرنس ڪئي وئي، ان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي پارٽي جوڙجڪ ۾ داخل ڪرڻ جي طلب جر ٺهراءُ بحال ڪيو ويو. ان کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ منڊل جي پنجن ترقي پسند ٻانين - گو بند مالهه، گو بند پنجابي، اي. جي. ايم، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ موٽي پرڪاش جي هڪ ڪاميٽي ٺاهي وئي. انکي ٽن مهينن اندر هلچل هلائڻ بابت ڪميونشن جو ڪم رکيو ويو. ان بعد پروفيسر

ملڪاڻي ۽ جي صدارت ۾ ۱۹۵۵ جي آخر ۾ ٽئين هن هاجل
بابت ٿي ڪانفرنس ڪوٺايون ويون. *

دسمبر ۱۹۵۶ ۾ سنڌيت جي هاجل کي پروفيسر ۽ منڊل
جي ڪن ڪم ليڪن جي آدم سان خاص آسٽريجي ملڪي.
ان وقت دهلي ۽ ۾ پهرين ايشياڻي ليڪ ڪانفرنس ڪوٺائي
ويئي، جنهن ۾ مهوڙت جواهر لعل نهرو ۽ ڪيو هو. ان ۾
پروفيسر ملڪاڻي جي اڳواڻي ۽ ۾ سنڌي ليڪن جي هڪ
وڏي سفارت شريڪ ٿي هئي جنهن ۾ پروفيسر رام پنڊراڻي،
پرسرام ضياءَ، ارڃن شاد، اي. جي. آلم، سندري آلمڇنداڻي،
موٽي پرڪاش، موهن ڪلپنا، ڪلا پرڪاش، موهن گيهائي،
جيوت جوت، هري پنڊڪ، ۽ گوپ گولاڻي هئا. هي سڀ
سنڌي ساهت منڊل سان وابسته هئا، جنهن کي ٿي هن
ڪانفرنس لاءِ باقاعدي لينڊ آيل هئي.

پروفيسر ملڪاڻي ۽ سنڌي سفارت جي اڳواڻ جي
حيثيت ۾ ڪانفرنس اڳيان سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي
انهاس ۽ وڪاس تي نهايت اڻڌار تقرير ڪئي. هي پهريون
دفع هو جو ڪنهن انٽرناشنل ڪانفرنس ۾ سنڌين جي
آواز کي ٻڌو ويو هو. ڪانفرنس جي جدا جدا بينڪن ۾ به
پروفيسر کانسواءِ ٻين ليڪن به پهرو ورتو ته پارٽي توڙي
عالمي ٻولين جي ليڪن سان سنڌي ٻولي، ساهت ۽
جاني ۽ بابت خيالن جي ڏي وٺ ڪئي ۽ مشاعري ۾ سنڌي
ڪرڻا کي به شامل ڪيو ويو.

پروفيسر ملڪاڻي ۽ راشٽريتي ڊاڪٽر راجيندر پرساد طرفان
سڀني ڊيليگيٽن کي ڏنل پارٽي وقت، خاص ورٽل ملاقات
۾ سنڌي ٻولي کي سرڪار طرفان پارٽي جوڙجڪ ۾ داخل

ڪرڻ لاءِ زوردار اپيل ڪئي. ان بعد ئي سنڌي ٻوليءَ کي
ساهت اڪادميءَ انعامن لاءِ تسليم ڪيو ۽ آل انڊيا ريڊيو
سنڌي پروگرام ٽيپ قبوليو هو. اهي ٻه وڏيون ڪاميابيون
مليونن جن اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ، ساهت ۽
سنڌيت جي ترقيءَ ۾ وڏي مدد ڪئي.

ڪانفرنس اندر توڙي ٻاهر دهلي شهر ۾ جدا جدا سنڌين
جي بستين ۾ بهيئي جي ليکڪن کي مليل دعوتن وقت به
پروفيسر ملڪاڻيءَ جي سنڌيت جي حق ۾ ڪيل تقريرون
دهليءَ جي سنڌين تي ڏاڍو اثر ڪيو. ان جو نتيجو رهاو
نڪتر جو دهليءَ ۾ سنڌيت جي سڃاڻپءَ جو گوياءِ سيلاپ
اٿلي پيو. انجو اظهار دهليءَ جي ان وقت جي سرگرم سالي
۽ اُسرنڊڙ اديب لچمڻ نهالچنداڻيءَ جي ”هندواسي“ هفتيوار
۲۰ جنوري ۱۹۵۷ واري پرچي ۾ ڇپيل ليکڪ ”هاڻي دهلي
جاڳي آهي“ ۾ ڪيل آهي. هن لکيو آهي:

”.... سفارت جي اڳواڻ ۽ سنڌي نثر جي ودوان پروفيسر
منگهارام ملڪاڻي جهڙا بزرگ، اُتم جهڙا آلرڇڪ، سنڌري
آلچنداڻيءَ ۽ ڪلا پرڪاش جهڙيون ليکڪائون، پرسرام ضياءَ
موتي پرڪاش، ارڃن شاد پارا نوجوان شاعر حاضر هجن، اُتي
يلا روح کي راحت ڇو نه اچي! من کي هُج ڪيئن نه اچي!....
رڳو اسانجي منڙي سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي ديس جي تسليم
ڪيل ٻين ٻولين ۽ ايشيائي ساهتڪارن ۾ مقبوليت ملي ۽
انهن کي سنڌي پاشا جي ارڇ ساهت جي شاهوڪاريءَ جي
سمڪ پوي، فقط ان ليڪ ۽ ساراهه جوڳي پاوڻا ۽ لڳن کان
متاثر ٿي، پنهنجي ڳنڍ جا پاڙا خرچي به بهيئيءَ کان ڪهي
راڄڌانيءَ ۾ آيا.... ۸ سال اڳ بهيئيءَ جي سنڌي ڪلاڪارن
۽ ساهتڪارن سنڌي پاشا، ساهت، ڪلا، سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ
کي زندهه رکڻ لاءِ جيڪو به اوائلي آدم ڪيو ۽ اڄ ڏينهن

ٽائين برابر ڪندا رهيا آهن، اهو وسارڻ جو ناهي.... هاڻي دهليءَ جي سنڌين ۾ به اٽساهه جاڳيو آهي... هاڻي دهليءَ جي سنڌي چنتا... ڪنڀڪرڻ جي نند مان سڃاڻي ٿي آهي.“ سنڌين جي ميڙن ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي ڪيل تقريرن جو حوالو ڏيندي ليکڪ وڌيڪ لکي ٿو، ”پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ ايشياڻي ليکڪن جي ڪانفرنس ۾ بين پاشائن جي ساهتڪارن تي سنڌي ساهت بمسبت پيل چڱي اُتر ۽ پنهنجن آڙون جو ذڪر ڪندي اميد ظاهر ڪئي ته سنگت (متحد) ٿيڻ سان ۽ پاڻ ۾ خواهه پنهنجن ٻڙن ۾ سنڌي پاشا لاءِ قرب جاڳائڻ ۽ پيار پيدا ڪرڻ سان ڪنهن ڏينهن نيٽ اسين سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي چوڙجڪ ۾ شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب وينداسين.“

۽ اها ڪاميابي ان ايشياڻي ليکڪ ڪانفرنس جي پرين ڏهن سالن بعد ملي. ان لاءِ پهرين ڪوشش ۱۹۵۷ جي ڊسمبر ۾ دهليءَ ۾ ٿيل سنڌي ٻولي ڪنوينشن سان ٿي. تنهن کان پوءِ بمبئيءَ ۾ ۱۹۵۸ ۾ ۽ ناگپور ۾ ۱۹۵۹ ۾ سنڌي ساهت سيمينار ٿيا. ناگپور سيمينار جي ساهتڪارن جو سهائيتي هو پروفيسر. يو. سڀ کان وڌيڪ اهم ڳالهه ان سيمينار ۾ اها ٿي، جو پهريون دفعو سنڌين جي هڪ مرڪزي سنسٽا ”اڪل ڀارت سنڌي ٻوليءَ ساهت سڀا“ اتي جنم ورتو. اٽو جنرل سيڪريٽري به سنڌي ساهت منڊل* (بمبئي) جو ان وقت جو جنرل سيڪريٽري اي. جي. اٽمر مقرر ٿيو، جنهن لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سان خاص صلاح ڪئي ويئي. ٻئي سال ان سڀا جو ساڳيو جنرل سيڪريٽري ۽ پرنسپل پروفيسر ملڪاڻي چونڊيو ويو، گاندھڙام سيمينار وقت، جنهن جي هن صدارت ڪئي.

ان گاندھڙام ڪانفرنس ۾ پروفيسر صدارتي تقرير ۾

سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي کانسواءِ، سنڌي تعليم، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ جي مسئلن کي منهن ڏيڻ تي زور ڏنو ۽ سنڌين، خاص ڪري مائٽن ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سک پيدا ڪرڻ جو پيغام ڏنو. ان ڪم لاءِ هن اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سپا کي ٽي موزون مرڪزي سنسٽا سمجهيو ۽ چيو ته ان کي ”ٻاٻ سخت پٿر ڀرڻو.“ □

سپا سچ ڀڄ، پنج ڇهر سال اهڙو ٻاٻ پٿر ڀرو جو هندسڪار سنڌي ٻوليءَ کي ’تي جوڙجڪ ۾ داخل ڪيو. پروفيسر ملڪاڻيءَ جي پريزيڊنٽيءَ واري شروعاتي سال ۾ ئي اڪل ڀارت سپا سڄي هندستان ۾ ”ڇهڻي ڇنڊ ڏينهن“ سنڌيت ڏينهن ڪري ملهائڻ جو سڏ ڏنو جو اڄ ڏينهن ٽائين ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهليل سنڌي ملهائيندا اچن ٿا.

پروفيسر ملڪاڻيءَ سنڌي ساهت منڊل جي پريزيڊنٽ جي آياڻڪاري ۾ نه صرف ساهت ۽ ٻوليءَ جي پر ڪلچرل هلچل جي به رهنمائي ڪئي. منڊل جي ساليانين ڪانفرنسن ۾ سنڌي گيت، سنگيت، ناٽڪ ۽ ٺرت جا اسم ڏنا ويندا هئا. پر پوءِ انهن جي وڌندڙ مقبوليت ۽ اهميت محسوس ڪري منڊل جي بانيڪارن سنڌي ڪلاڪارن جون به سنسٽائون ٻڌا ڪيون. هڪ سنڌي ڪلاڪار منڊل ۱۹۵۹ ۾ ۽ ٻيو سنڌو ڪلاڪار منڊر ۱۹۶۰ ۾، اهي ٻئي سنسٽائون اڄ ٽائين هلن پيئون.

ليڪن جڏهن سنڌيت جي مکيه مرڪز بمبئيءَ ۾ اسانجي ادبي، تهذيبي ۽ تمدني ٽهريڪ ٽپڙيءَ سان وڌي رهي هئي، جنهن لاءِ پروفيسر جي سرگرم سرپرستيءَ جي سخت ضرورت هئي، تڏهن هو پروفيسر جي عهدي تان رٽائر ڪري

۱۹۶۲ ۾ وڃي ڪلڪتي رهيو. ان هوندي به هن نه رڳو ڪلڪتي ۾ سنڌيت جي هلچل کي همٿايو، پر بمبئيءَ جي ساهتڪارن، ڪلاڪارن ۽ ٻين ساٿين سان چڻي چٻائيءَ رستي ۽ ڪڏهن ڪڏهن بمبئيءَ به اچي لهه وڇڙ قائم رکي نه رهنمائي به ڪئي.

حقيقت ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ بمبئيءَ جي سنڌين طرفان مليل الوداعي آجيان واري ميڙ ۾ ڳالهائيندي چيو هو ته هو سڄي عمر سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪندو رهندو، پراسيپال ايل. ايل. ايج. اڄواڻيءَ جي صدارت هيٺ ٿيل ان ميڙ ۾ پروفيسر چيو هو، ”هي منهنجي لاءِ ٻيو دفعو پاڙون پٽجڻ ٿيندو. منهنجي خيال ۾ هر انسان جون ئي مائون ٿينديون آهن. هڪ جا جنم ٿيندي آهي، جا ڪيتري عرصي کان ڇڏي ويو. ٻي جنم پوي، جنهنڪي ڇڏڻ ڏکيو، پر انکي ٻڌو الوداع ڪيم ۽ سڀني کان وڌيڪ آهي مائٽر پاشا. هاڻي اهائي ماءُ رهجي ويئي اٿم ۽ سڄي عمر ان جي شيوا ڪرڻ چاهيان ٿو.“ *

پروفيسر سچ پچ آخرين گهڙيءَ تائين پنهنجي مائٽر پاشا سنڌيءَ جي شيوا ڪئي. جنهن ئي هو بمبئيءَ مان ڪلڪتي ويو، تنهن ئي اُتي سنڌيت جي هلچل جي سولهيپ ڪرڻ سان گڏ انان هڪ ٻئي پٺيان ساهتڪارن وٽان پهتل ڪتابن جون سماليچنائون ۽ آلوچنائون لکيون. هن گڏوگڏ سنڌي مفزلن، رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپيل ڪن غلط يا غير - صحتمند ڳالهين تي راءِ زلي يا رد قد لکي پئي موڪليا ته ساهتڪارن کي به جام خط لکي ساڻن نه رڳو رچنائون بابت، پر ساهتڪ ۽ سنڌيت جي هلچل بابت ويچار وٺايا آهن. البت ان عرصي ۾ پروفيسر کي بيماريءَ جون زبردست چيپٽون به لڳيون جو

هر ڇهيت وقت لکيل رچنا کي هو آخري سنڌيندو هو جيئن نئين دنيا ۾ مي ۱۹۶۸ جي پرچي ۾ لکيل مضمون، ۱۹۷۵ ۾ ڇپيل لائڪي مجموعي ”آخري-ن پيت“ ۽ ۱۹۷۹ ۾ ڇپيل ”سمنڊ جي گجڪار“ مجموعي اڳيان لکيل مهاڳن ۾ به لکيو هئائين. ان مان ظاهر آهي ته پروفيسر پريا ڏهه ٻارهن سال بيمارين جو مقابلو ڪندي به نه ٻڙ اوستا ۾ به قلم هلائيندو رهيو ۽ ساهتڪارن جي به سونهن ڪندو رهيو. آخر ڪن جي ٻوڙاڻ ۽ دل جي بيماريءَ هوندي به هو آگسٽ ۱۹۸۰ تي بمبئيءَ ۾ ساهتڪارن ۽ سائين سان روح رهاڻ (آخري دفعو) ڪرڻ ۽ پنهنجي آوچنائن ۽ سمالوچنائن جي مجموعي ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو“ جو مهورت پنهنجن هٿن سان ڪرڻ لاءِ آيو.

سپٽمبر ۱۹۸۰ تي سنڌو ڪلا مندر (بمبئي) طرفان سنڌي ناٽڪ شتابدي جي موقع تي سمنان ڪيو ويس. کيس ڏال مالپتر ۾ ”جديد ايڪاڊمي جو جنم ڏاتا“ ۽ ”ورهائي بعد سنڌيءَ جي ترقيءَ جو هڪ بزرگ رهبر“ ڪوٺيو ويس. دهليءَ ۾ به ان موقعي تي سنڌو ڪلا سنگم طرفان ڪيل سمنان لاءِ عليل طبعيت ڪري وڃي نه سگهيو. آڪٽوبر ۾ ڀرتي ۾ سندس خرب سمنان ڪيو ويو. بمبئيءَ ۾ ديهانت ٽائين روزانو اديبن سان روح رهاڻ ڪندو رهيو ته سنڌي ڪتاب اخبارون ۽ مخزنون پڙهندو ۽ راءِ زاني ڪندو رهيو. آخر قلم هلائيندي ۸۴ ورهين جي عمر ۾ ۱- ڊسمبر ۱۹۸۰ تي وڃي ساس سڪالو ٿيو. ائين سنڌيت جي هلچل جو سورهي سولھون سدائين لاءِ سمهي پيو.

اعليٰ شخصيت

پروفيسر ماکاڻي نهايت شاندار ۽ قريدار شخصيت جو مالڪ هو. جهڙوئي شڪل شبيهه جو سهڻو هو، جهڙوئي سادگي ۽ سؤمان ۽ سهنڀيلتا جو مجسمو هو. جيتوڻيڪ هن هڪ وڏ گهراڻي عالمڪي خاندان جي زمينداري ڪٽنب ۾ جنم ورتو هو، جتي رهڻي ڪرڻي نهايت پوکيدار هئي، پوءِ به هن پنهنجي خانداني وڏائي ۽ اڏاوت جي لڪ ڀون نه ڏني. پوشاڪ، بهراؤ، توڙي هلڪت چلڪت ۾ سڌو سادو ۽ صاف سترو رهيو. قومي هلال وقت ڪاليج ۾ ليڪچر ۽ فل سوفٽ باٽل چڙهي، ڪالر بند ڪوٽ واري سادي پوشاڪ باٽل شروع ڪيائين جا آخر ٽائين پائيندو رهيو. ولالت به ان پوشاڪ ۾ گهمي آيو.

هو ننڍو وڏائي ۽ ذات پات جي پيداوار کان نه بيهه، بالآخر هو. ان ڪري جڏهن ڪاليجي زماني ۾ حيدرآبادي ۽ غير - حيدرآبادي شاگردن جي وچ ۾ سخت نفاق هوندو هو - ته پاڻ حيدرآبادي هوندي به غير - حيدرآبادي ايل. ايل. ايج. ايجوئيٽي سان دوستي رکي ڏيکارين ۽ ان نفاق کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هو برابري ۽ هڪجهڙائيءَ واري ورتاءُ جو جنسي ڪوڏيو هو. ان ڪري ئي پنهنجن شاگردن سان به ڪاليج کان ٻاهر دوستاڻو ورتاءُ ڪندو هو. پاڻ کان گهڻي گهڻي ننڍي عمر وارن ليکڪن سان به سريڪو ٿي ويهي ويچار ويندو هو. هن ننڍي کان ۳۰ کن سال

بزرگ هوندي به کيس پنهنجي دوست سڏيندو هو نه. صلاح مصلحت به ڪندو هوس. پروفيسر جي ان وهنوار تي ڪن بزرگ اديبن کي عجب به لڳندو هو نه انڪري هنجي لوڪ ڀريتا تي رشڪ به ٿيندو هون.

حقيقت ۾ پروفيسر پنهنجيءَ شخصيت تي ڪنهن به طرح زمينداري ذهنييت جو ذرو به اثر ڀرڻ نه ڏنو. هن نه رڳو پاڻ کي عيش عشرت کان پري رکيو، پر سدائين ڪفايت سان زندگي ڪائينائين. ايتري قدر جو پنهنجي ٺاڻڪي ڪلا جي پياس ٻجهائڻ لاءِ هر ڪا فلم ڏسندو به نه سستيءَ ٽڪيت سان. پوءِ پلي ڪٿي هو پروفيسر جي بدوي رکندڙ ڇو نه هو. سگريٽ به ڇڪيندو هو نه سستي اگهه وارو. نوان نوان ڪتاب وٺندو هو نه به سستي ايڊيشن وارا. مگر جي اهي مهانگا ملندا هئس نه آهن بدران جهولن ڪتابن وارن دڪانن تان ڳولهي ڳولهي اڏوراڻا وٺي ايندو هو. مطلب ته پنهنجون گهرجون گهٽ ۾ گهٽ خرچ سان پوريون ڪرڻ چاهيندو هو. ان ڪري جيڪڏهن هن کي ڪا ٿوري گهڻي ٽڪليف به ٿيندي هئي ته اها صبر ڪري سهي ويندو هو. چوندو هو ته اهي گندي، اهي سيءُ.... پر ان سهنجي پلٽا جي ڪري کيس ڪجهه وڌيڪ محنت ڪرڻي پوندي هئي ته اها خوشيءَ سان ڪندو هو، جنهن ڪٿي پنهنجي سؤمان سان سهجهو ته ڪرڻو پويس. پنهنجي پيءُ جي جيئري تي محنت ڪري پنهنجي اڏوراڻا پاڻ ڪرڻ لڳو هو. پيءُ جي ڪمائيءَ يا ملڪيت ۾ ڪڏهن اڪ نه رکيائين.

هڪ ڪلاڪار جي نالي پروفيسر ملڪاڻي قرب جو نه اصل ڪنڌ هو. ننڍي هوندي کان ئي رومانٽڪ طبيعت جو رهيو. نه فقط ٺاڻڪي اسٽيج تي رومانٽڪ رول ادا ڪيائين، پر زندگيءَ جي ڪيل ۾ به خوب نينهن جا نانا ڳنڍيا هئائين.

هن پنهنجي حياتيءَ جي ان بهلوءَ تي روشني وجهندي هڪ ليکڪ ۾ لکيو آهي، ”شيڪسپيئر، شيلى ۽ ٽئگور وانگر مون به لکڻ شروع ڪيو ٻياري ۽ درد جي اثر هيٺ. پر اهو محبوب ڪهڙو هو؟ ۱۹۱۴ع ۾ ڪراچي ڪاليج ۾ ايف.اي. پڙهڻ ويو هوس. خوش نصيبا اهو پهريون سال هو جو ڪاليج ۾ گڏيل تعليم شروع ٿي، يعني اسانجي ڪلاس ۾ چرڪرا ۽ چرڪريون گڏ پڙهڻ لڳا. ليڪن ٽن سؤ چوڪرن ۾ چوڪريون فقط ٽي هونديون هيون. جنهنڪري ڪاميابيءَ جي اميد بلڪل گهٽ هوندي هئي. مگر وڏي ڳالهه، ته ان شروعائي زماني ۾ جنس جي گڏجڻ مسجڻ تي اهڙي ته سخت بددش هوندي هئي، جو هاڻوڪيون ڪاليجي حالتون ڏسي رشڪ ٻيو ٿئي پر مزاج، جو لڙڪپڻ کان عاشقاڻو هو، سو ڪيسين تائين دل ٿي دل ۾ اوسائي سگهيو؟ ڪٿي نه ٿي ڦاٽ کائيندو. پوءِ هتي نه ته هتي. قدرتي طور پيءُ جنس سان محبت وٺڻ جا دروازا چيڪڏهن بند هئا ته هم - جنس ٿي هرڪم هارڻ ٿي روڪ پيل ڪانه هئي. تنهنڪري ان زماني ۾ رواج، هوندو هو جو ڳيرو لوجوان هڪ ٻئي ۾ بيمار ڀريون دوستيون رکندا هئا. بلڪ ڪيترا ماستر ۽ پروفيسر پڻ منهنجيون سنگت ۾ مان سڪون لاهيندا هئا، جن مان ڪن ۾ ته نفس جي پوءِ به ڪانه هوندي هئي. خود منهنجو ئي هڪ ماستر مونکي نفيس بيمار ڪندو هو ۽ اڃا تائين منهنجو دوست آهي، پوءِ مون به هڪ سهڻي سنگتيءَ سان نينهن لائو ته ڪهڙي اربع خطا ڪيم... مونکي ته اڄ هن ڪرڙوي اوستا ۾ ان جون مٿيون يادگيريون آهن ... *

ان نينهن جي لائي کي پروفيسر هڪ ٻئي ليکڪ ۾ هيئن

ياد ڪيو آهي: ”ساڳئي سال وئڪيشن ۾ حيدرآباد آيس ته پنهنجي جهولي هاء اسڪول جي اختياري وارن زور رکيم ته اسان جي نئين سالياني اسڪولي جلسي تي هڪ جهولي شاگرد جي حيثيت ۾، پير ڪو مذاقي ڀارت ڪري ڏيکار... ڏاڍي شرم سان ڀارت شروع ڪيم. پر منهنجو ڌيان وڃي ناظرين جي آنجهه ۾ ڪيو، جتي منهنجون اکيون قطار قطار ڪري ان دوست کي ڳولڻ لڳيون، جنهن سان ڪاليج ۾ تازو لينهن لائو هوم ۽ جنهن کي پنهنجي ڪاميابي ڏيکارڻ لاء ايندڙ ڏي هئم. پر ان آنجهه ۾ اها سندر صورت نه ڏسي منهنجون مٿيون منجهي ويئون، دل هارجي ويئي. ڀارت مان ڌيان نڪري ويو ۽ ٻه چار ڪوڪلا لفظ چئي، ٻت ٻت ڪري بيهي ويس... ڀارت بندھ وسري ويو، سو هڪي هڪي منهن ڦلهڙو ڪري، اي شرمو ٿي، موٽي اندر هليو ويس ۽ پٺيان سيٽين ۽ ڪيڪن جي ڌم لڳي ويئي. پنهنجي ٻت ۾ وڃايم، جهولي اسڪول جي فضیحتي به ڪرايم. پيراج ڪرپالاڻي ۽ سان پهرئين ڪاليجي پيار جي ڳري قيمت ادا ڪيم...” *

پروفيسر جو پيار رڳو جنس مذڪر نائين هجڻ ڪونه هو. هنجي رومانسڪ طبيعت جنس مونف تي وڌيڪ مشتاق هئي، جن ”جواني ۽ جا جذبا، پيريءَ جون يادون“ ڪتاب مان به پڌرو آهي. هڪ اهڙي جوانيءَ جي زماني جي پریتما کي پنهنجي پريم ڪٿا جو لکيل ٽن ايڪاڪين جو سلسلو ”سمند جي گجڪار“ آرٽڪل ڪري آءِ-ر ڪيو اٿس. اهو ڪتاب جو ۱۹۷۹ ۾ ڇپيل آهي، سو ڏيکاري ٿو ته پروفيسر پنهنجيءَ ان پریتما جي پيار کي پڇاڙيءَ نائين نه وساريو هو. شايد ان مهيتي مزاج ڪري هن پنهنجي مڪمل آئمر

ڪهاڻي نه لکي هئي، جڏهن پنهنجيءَ ڀائٽيءَ سوز ريتا شهاڻيءَ کي ديهانت کان صرف هڪ مهينو اڳ، ڪيل روح رهاڻ ۾ ٻڌايو هئائين. هوءَ لکي ٿي، ”مون پڇيو مانس، توهان پنهنجي جيون - ڪٿا ڇو نه لکي؟ جواب ڏنائين: گهڻن ئي ماڻهن مون کي چيو ته لک ۽ مان لکي سگهان ها، پر ڪا به لکيم. خبر اٿئي، مون ڇا دفعي پيار ڪيو هو! تڏهن محسوس ڪيم ته دادا جي زندگيءَ جو اهم پهلو پيار ئي هو.“ *

واقعي پروفيسر جي شخصيت کي دلڪش بڻائڻ ۾ پيار برابر اهم رول ادا ڪيو هو. ليڪن هن جو اڌل ۽ آخرين پيار پڙهڻ سان هوءَ ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون ڪتابن جي ورقن ورائڻ سان هو. عجب نه اهو جو جيڪي به ڪتاب وٺندو هو ۽ جيڪي به وٽس ايندا هئا، سي سڀ نه رڳو پڙهندو هو، پر انهن ئي نشان به ڪري پنهنجا ٽائر لکي ڇڏيندو هو. ڪيترا ئي دفعي ليڪن کي پنهنجا آهي ٽائر لکي به موڪليندو هو ۽ ڪي وري سمالوچندا ۽ آلوچندا جي روپ ۾ ڇپائيندو هو. پروفيسر انهن ۾ خاموشين جو جيڪڏهن ڪليءَ دل سان داد ڏيندو ته خامين کي به صفا نظر انداز نه ڪندو هو.

اصل ۾ پروفيسر کي ڪتابن صحيح نموني ڪتب آڻڻ جي ڪلا هئي. هو انهن مان آندڙ ۽ گيان ڀاڻ به پرايٽ ڪندو هو ته اهو ٻين سان به وٺيندو هو. سچ ته هن جيون جو پورو پورو آندڙ ماڻ ٿي چاهيو. ريتا شهاڻيءَ ان سلسلي ۾ لکي ٿي ته ”هڪ دفعو مون کيس (ملڪاڻيءَ کي) ڊاڪٽر خوبچنداڻيءَ کي چونڊو ٻڌو ته، مان هنن لڏيندڙن (سگريٽ ۽ وسڪي) کي ڇڏي نه ٿو سگهان. انهن مان لذت وٺي، مٿان گوريون کائي سمهي پوندو آهيان.“ *

* رچنا، ٽماهي مخزن، جنوري - مارچ ۱۹۸۲

ائين ڪونهي ته سگريٽ يا وسڪي ڪا هن لاءِ سڄي ڀڄ
 علت هئي. پر پروفيسر انهن جو به پورو پورو لطف ماڻڻ ٿي
 چاهيو. اسان ليڪڪن سالن جا سال کيس سنڌي ساهت
 منڊل جي هفتيوار ادبي ڪلاس ۾ سگريٽ نه ڇا پر ننڍي
 سنهي هندستاني ٻيري به ڇڪيندو ڏٺو هو. مگر هو ان
 مان به پرڀور آندو وٺندو هو ۽ نيسين اها ڇڪڻ نه بند
 ڪندو جيسين هڪ نه سڙڻ لڳس.

پروفيسر ملڪاڻي، هن منڊل جي پريزيڊنٽي جي دؤر ۾
 اسان ليڪڪن کي لطف وٺائڻ لاءِ جدا جدا جڳهين جا جيترا
 شغل ڪرايا، اوترا مشڪل سان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيا
 هوندياسين. پاڻ نه آخرين وقت نائين اهڙا شغل، خاص
 ڪري ٻهاڙين جا ڪندو رهيو. ديهانت کان هڪ مهينو کن
 اڳ مهابلشور جو ستر ڪرڻ لاءِ ڪار ۾ پئي ويو ته ٻهاڙي
 رستي ۾ ٿو چوي ”گاڏي ڀلي آهستي هلاء، مان رستي
 جي هر انچ جو آندو وٺڻ ٿو چاهيان.“ *

اهو صاف ڏيکاري ٿو ته پروفيسر زندگيءَ کي سڪ
 ماڻڻ جي وسيلو ڪري ٿي ڇڏيو. ان ڪري ئي هو سڪ
 درسي (آشاواڌي) هو. سنڌي ساهت منڊل ۾ سوڙي
 پنهنجن ڇپيل ويچارن ۾ هو پنهنجي سڪ درسي سپاءَ جو
 ورڻ پيو ڪندو هو. هن دڪ ورتي ۽ لراشاواڌي ويچارن
 جو وروڌ ڪيو ۽ آنت نائين ڪيو. هنجي پائڻيءَ ريتا
 شهاڻي، پنهنجن يادگيرين ۾ هڪ اهڙي آخرين واقعي جو
 ذڪر ڪندي لکيو آهي ”مون ويٺي ويٺي به
 سئون لکيون ۽ دادا (ملڪاڻي) کي ڏيکاريون: لاچار
 کان ڀڳوان تون بچائج - محتاجيءَ کان اڳ. جڳ مان اٽارج،
 بس آڳوڻا ٿي ويو. ڇي: مون کي ڏسي ٿي هيءَ ڪوئا
 لکين؟ ڪير ٿو چوي ته مان لاچار آهيان؟ موت جي ڳالهه.

ان سان ڪٿي آهي، جو مرڻ وارو هوندو آهي. مان -مرڻ وارو ٿورو ئي آهيان.*

۽ سچ پچ پروفيسر منگهارام اڌارام ملڪاڻي ۽ جهڙي اعليٰ شخصيت ۽ ادبي هستي ڪڏهن به -مرڻ واري ڪانهي. هي سکر -درسي سپرمٽ، سنڌي ڄاڻي ۽ جو سدائين لاءِ روشن منار ٿي رهندو.

پروفيسر منگوارام ملڪاڻي

جا سنڌي ۾ ڪتاب

- ۱- گرم ٿيل صندوقڙي (ناول - ترجمو) ۱۹۲۴ع
- ۲- قسمت (الف ليلا ناول - ترجمو) ۱۹۲۶
- ۳- ايڪتا جو آلاپ (وڏو قومي ناول - ترجمو) ۱۹۲۹
- ۴- ڪن جي خطا (وڏو پنڊتي ناول - اصلوڪو) ۱۹۳۰
- ۵- اُٺارڪلي (وڏو تاريخي ناول) ۱۹۳۰
- ۶- پنج ننڍڙا ناول (چونڊ ايڪانڪي) ۱۹۳۷
- ۷- پنڊتي پـردا (چونڊ ايڪانڪي) ۱۹۳۸
- ۸- ڀرت جا گيت (ٺڳور ٿان ترجمو) ۱۹۴۰
- ۹- گيتاڻجالي (" " ") ۱۹۴۲
- ۱۰- ادبي اصول (ادبي ۽ تنقيدي مضمون) ۱۹۵۰
- ۱۱- جيون چهچتا (چونڊ ايڪانڪي) ۱۹۵۷
- ۱۲- پاپ ڪين پڄ؟ (" ") ۱۹۶۲
- ۱۳- پڄمي ياترا (آمريڪا جو سفرنامو) ۱۹۶۳
- ۱۴- ڪڙڪيتا پيا ٺمڪن (چونڊ ايڪانڪي) ۱۹۶۷
- ۱۵- سنڌي نثر جي تاريخ (ساهتيه اڪادمي انعام مليل) ۱۹۶۸
- ۱۶- جرائيءَ جا جذبا، پيريءَ جون يادون (نظامِ نثر) ۱۹۷۵